

АПРАВЯДАННІ

СОН АНУПРЭЯ

Лёгка зрабілася на сэрцы старому рыбаку Анупрэю, бо ён ухітрыўся цішком ад жонкі перагнаць на гарэлку колькі залато-вак¹ ды пераліць у глотку гэтак шпарка, ажно галава ходырам пайшла. Дзеля гэтага ён смялей, як заўсёды, адправіўся нанач на балота паставіць венцеры на шчасце. Праўда, зыбаўся ён у чаўне ад выпіўкі, як тонкая бярэзіна ад ветру, але нічагусенькі: уладзіў ён усё як мае быць і вылез на бераг.

На высокім пагорку, каля пня, перавярнуў ён свой човен, разлажыў вялікае вогнішча са старых карчоў, накрыўся кажухом і лёг.

Не чуў ён, як у блізкай пасецы завьлі маладыя ваўчаты, як зашаптаў жудасны бор над сумнай адзінокай пусткай, не бачыў, як кругом яго, быццам запаленыя серчыкі², поўзалі купальскія чарвячкі: ён храпеў на ўсе застаўкі.

Сон падобен да смерці, але Анупрэю толькі снілася, што ён памёр. Адпялялі яго. Жонка галасіла як мае быць, хаўтуры ўладзіла па-людску, не паскупіла ні выпіўкі, ні закускі. Пахавалі яго, быццам пана якога, у глыбокую яму, засыпалі пяском, і — квіта, пане Мікіта!..

Не паспелі яшчэ людзі і з могілак сысці, як прыляцелі крылатыя белыя анёлы, падхапілі яго, як лёгкую саломінку, і панеслі на суд да самага Бога.

Бачыць ён — Бог сядзіць на высокім пасадзе, пры ім стаяць усе святыя, а кругом на цыпачках ходзяць пісары і падпіскі, якраз як у воласці.

— Вось ён! — казалі анёлы і падвялі Анупрэя бліжэй да Бога. Ажно лапаткі ў Анупрэя задрыжалі, як калісь-то перад земскім. Жартачкі!

— Прачытайце мне, што ён за чалавек? — сказаў Бог.

Ходырам пайшла ўся каманда пісарчукоў рыцца па шафах і сталах; рылі, рылі і знайшлі. — Ёсць! — І адзін спрытны грэм-зака падаў паважнаму, сур'ёзнаму сакратару тонкі сшытак. Спужаўся Анупрэі, думаў ён, што вось, на безгалоўе, падаткі ў яго будуць спаганяць, бо якраз гэтка паперыны, бывала, ураднік валок з сабой, як за падаткамі прыязджаў, але барзджэй усхапіўся, што гэта ж ён ужо нябожчык, і супакоіўся...

— Чытай! — загадаў Бог.

І пачаў пісар чытаць з самага пачатку, як калісь-то Анупрэі быў яшчэ пастушком у благога гаспадара, як гаспадар яму косці цёр...

Слухаў, слухаў Анупрэі і дзіву даўся: спанатрыў-такі ўсё! Хацеў ён сказаць, але ў час стрымаўся.

Ціха было ў небе, усе прыслухаліся, як пісар чытаў:

«...І быў Анупрэі заўсёды спакойны, паслухмяны, не краў, не сварыўся. Усе яго крыўдзілі, а ён маўчаў... Чужы хлапец краў яблыкі з панскага саду — лупцавалі Анупрэя... Самыя цяжкія работы загадвалі рабіць Анупрэю...

Анупрэю на палудзень хлеба не давалі, Анупрэі вячэру прапусціў, Анупрэі маўчаў, калі яму балела. Не пажаліўся ён і тады, як хатка яго згарэла... Ніхто не ведаў, калі яго сямейка душылася посным шчаўём без хлеба... У каго каня ўкралі — у Анупрэя. У каго кароўка здохла — у Анупрэя. У каго воўк авечак пабіў — у Анупрэя... Каго ў воласць на работу выправілі — Анупрэя. Дрэнна жылося яму, а ён нават баяўся самому Богу пажаліцца на гаротнае жыццё сваё... Баяўся, бо благія людзі надта напужалі яго... баяўся, бо ўсе з яго смяяліся, і ён думаў, што і ў Бога ён горшы за ўсіх... Не плакаў ніколі: я горшы за ўсіх — думаў ён... Тапталі твар яго гразнымі ботамі, здзекваліся над ім... Часам кроў з вачэй лілася, сэрца было ранена, твар скрыўлены быў ад страшэннага болю, а ён маўчаў, бо што ж, — думаў ён сабе, — ці я маю вартасць якую, каб мяне шанавалі?.. І да апошняй минуты ён аб сваёй крыўдзе нікому слаўца не сказаў і гэтак Богу душу аддаў...»

Змоўк пісар.

— Сынок мой! — прашаптаў Бог, і шэпт той чуцен быў з аднаго канца свету да другога канца, і добрыя вочы божыя напоўніліся слязамі.

— Сынок!.. — прагаварыў ён гэтак жаласна, што нават сам Анупрэі чуць не заплакаў з жалю...

Усе святыя плакалі, а пісары і пісарчукі тыя то ўжо даўно ў рукавы смаркаліся.

І лёгка зрабілася Анупрэю на душы, нават лягчэй, чым тады, калі ён раз дасыта абаранкаў наеўся...

— Першае месца паміж святых займаеш, Анупрэй!.. — сказаў Бог. — Скажы, Анупрэйка, чаго яшчэ хочаш, дамо!

Анупрэй толькі патыліцу чухаў. Неяк ён усё сваё жыццё маўчаў, ажно язык яго зрабіўся быццам пяціпудовая вага...

— Кажы, кажы! Не бойся! — казаў Бог.

— Дзякую, Божухна, за ўсё! — асмеліўся адказаць Анупрэй. — Але калі ўжо гэтак, дык загадай Сорцы, каб яна кожную раніцу давала мне чарку гарэлкі і селядзец!..

Апусціў галаву Бог. Спахмурнелі святыя.

— Ці ты здурнеў?..

— Ці ты ачмуцеў?..

Шапталі яму пісары і падпіскі. А чэрці ў пекле, пад ісподам, страшэнна рагаталі...

Прачнуўся Анупрэй з пераляку з туманам у мазгах ад учарашняй выпіўкі. Вогнішча даўно пагасла. Над высокай сасной закаркалі вароны, і недзе далёка ў вёсцы забрахалі сабакі.

Анупрэй пацягнуўся раз, другі і, устаўшы, спіхнуў човен у ваду і паехаў вытрасаць венцеры.

1912

ПЯЦЬ ЛЫЖАК ЗАЦІРКІ

— Агата! Агата!

— Ну чаго глотку дзярэш?

— Скора зацірка згатуецца?

— Маеш часу пачакаць трохі, не панясу прадаваць на кірмаш!

Яшчэ не паспела яна адказаць свайму Антосю, які ляжаў на пяколку і стагнаў, — не то ад болю, не то ад голаду, — як з усіх бакоў апанавалі яе дзеці — немаведама, хлопчыкі ці дзяўчынкі, бо яны былі адзеты ўсе ў доўгія да пят кашулькі... Запішчалі яны ўсе ў адзін голас:

— Мамка зацірку гатуе!

І давай скакаць вакол маці і цягнуць за фартух і спадніцу, як галодныя ваўчаняты.

— Мамка, мне дасі!

— Мамка, мне дасі!

І блішчалі іх галодныя вочы ад радасці...

— Ці-і-ха, каб вы скіслі! — крыкнула Агата. — Згатаваць не даюць, хоць ты тут на кавалкі рассыпайся! — і адагнала іх вілачнікам ад прыпечка...

Гэта было вясной, якраз у тую пару, калі галадуха пануе па вёсках, калі няма чым і муху накарміць. Апошні запас выйшаў, хоць зубамі ляпай; шчаўя яшчэ нямашака... Горкае цяпер жыццё ў хворага Антося. Ён сам рабіць не можа. Адна толькі жонка працуе на яго і дзяцей.

Учора ёй, Агаце, пашанцавала. Яна выенчыла ў суседа фунт мукі на зацірку.

Вось і гатуе яна для сямейкі снаданне... У цёмнай малой хатцы вялікае свята...

Пазіраў Антось на прыпечак і ціха бурчаў. Ён ведаў, што цяпер Агата валадарніца.

Пазіралі дзеткі з-пад цёмнага тапчана на вясёлы аганёк у печы і шушукаліся.

Агата ўсё падлівала вады і мяшала зацірку вялікай лыжкай. Нарэшце паставіла на стол.

— Гатова! — крыкнуў весела Антось і давай карабкацца з пяколка.

— Гатова! Гатова! — запішчалі дзеткі і скакалі, як зайчыкі, да стала, дзе ўжо стаяла вялікая паліўная міска, у якую Агата пераліла зацірку з гаршка. Густы пахучы пар клубіўся над міскай і павялічваў галодны апетыт шчаслівай у гэты момант сям'і.

Шчасце не мае сваёй асобнай меркі для ўсіх людзей на свеце, але кожны чалавек мае сваю асобную мерку да шчасця і свой асобны погляд на самое шчасце...

І шчаслівая сямейка хваталася за лыжкі.

— Ай! Ай! — запішчалі дзеткі.

Антось вылупіў вочы і моўчкі давіўся гарачай заціркай.

— А каб вас ліханька не ўзяло. Я ж вам казалы — не хапайце, бо гарачая! — лаяла іх Агата.

Пазіралі, пазіралі яны на гарачую зацірку і не вытрывалі — зноў давай есці... Ажно слёзы каціліся з вачэй. Не з'елі яшчэ і трэцяй часткі, як у хату ўвайшла суседка Сцёпчыха.

— Дзень добры!

— Дзень добры!

— Хлеб ды соль!

— Дзе тут хлеб, — зацірку ядзім, просім на снаданне! — кажа Агата.

— Ого! На зацірку і я ахвотніца! — адказала Сцёпчыха, і яе галодныя вочы заблішчалі. Узяла лыжку і спрытна падсела да міскі...

Спахмурнеў Антось і толькі ніжэй апусціў галаву.

«Нам і самім мала», — падумаў ён.

З'ела Сцёпчыха адну лыжку і ўзялася за другую.

«О, каб цябе!» — хацеў сказаць Антось і ледзь стрымаўся. Дзеткі таксама пачулі небяспеку і, скоса пазіраючы на Сцёпчыху, спрытна запрацавалі лыжкамі...

«Тры!» — чуць не крыкнуў Антось, як Сцёпчыха зачэрпнула лыжкай у трэці раз.

«Ратуйце! Ратуйце!» — ледзь не плакаў ён, як яна апусціла лыжку ў міску ў чацвёрты раз. А як з'ела пятую, то ўжо міска была пустая...

— Разбойніца! — крыкнуў Антось на сваю Агатку, як ужо Сцёпчыха падзякавала і пайшла. — Разбойніца!..

— Ці я вінавата, што яна гэткая свіння! — лямантавала Агата.

І папсулася свята беднай сямейкі. Спахмурнелі твары.

Кожны думаў: «О-го! Каб лепей я з'еў гэтыя пяць лыжак заціркі...»

Няшчасце не мае сваёй асобнай меркі для ўсіх людзей на свеце, але кожны чалавек мае сваю асобную мерку да няшчасця і свой асобны погляд на самое няшчасце.

1912

ЗЛОДЗЕЙ

Невядома было, ці ўжо зайшло сонца ці не, бо густыя хмары агарнулі ўсё неба, і цемра абхапіла абшар палёў пад касаго-рам.

Была нейкая парнасць, як перад дажджом. Па камяністай дарозе скрыпелі вазы з снапамі. Людзі са спешкай вазілі на гумны жыта з поля.

Чутно было, як на азяродах гаманілі ды крычалі: «вышэй падавалку!» або — «сноп развязаўся, каб цябе-е!» ці «не варонь там, падла здохлая!»

У Кастуся не паспелі звышці ў гумно ўсё жыта, і на полі асталася некалькі дзсяткаў мэндлікаў.

Кастусь рана павячэраў і пайшоў на поле, лёг пад касагорам і давай пыпкаць люльку.

Доўга пазіраў ён на вогнішча начлежнікаў, якое свяцілася з блізкай пасеці.

— Заснуць не даюць, каб яны папруцянелі, каб яны! — буркнуў Кастусь і перавярнуўся на другі бок.

А песні сапраўды сыпаліся з усіх бакоў, з дарогі, дзе жнеі ішлі з дажынак, з панскага фальварка, з пасеці, дзе былі начлежнікі, а з вёскі яшчэ ў прыдатак гармонік і жалейка...

Круціўся, вярцеўся Кастусь і не мог заснуць.

— Хоць ты тут лопні — усё роўна не заснеш! — зазлаваўся ён і плюнуў, абціраючы цыбук палой кажуха, і тым самым часам раздумаў: «Што ж, хай пяюць: яшчэ нават лепей, а можа, якраз на безгалоўе накруціцца хто снапы красці, а я буду спаць. Мала іх ёсць у нашай вёсцы, гэтых лайдакоў, абарванцаў, як, напрыклад, Ліканор, каб яго зямля не насіла, каб яго!»

Кастусь прысеў, апіраючыся аб вялікую крушню каменняў, што была каля мяжы. Хоць цёпла было, але дзеля таго ж раса прабрала яго, і ён шчырэй абкруціў грудзі залапленым кажухом.

Яшчэ больш пацямнела, але затое ясней малявалася далёкае вогнішча. Парнасць, быццам з печы, сыпалася на ўвесь абшар сярод летняй ночы.

Нячутна было ўжо скрыпу вазоў, ні воклічу на гуменцах, але затое яшчэ зычней раздаваліся песні, смехі і жарты ва ўсёй ваколіцы.

— Чорт іх ведае, — дзіваваўся Кастусь, — цялюсенькі гэтакі дзень працавалі і цяперака яшчэ розная дур у галаве ім!

Але, цмокнуўшы разоў пяток свой цыбук, ён растлумачыў сабе, што — «няхай!»...

— Вось і птушкі пяюць, і рыба гуляе, і конікі вясёла скачучь, няхай сабе людзі вытвараюць нешта падобнае да гэтага! Відаць, ім патрэбна пяць — вось і пяюць.

Не паспеў ён дакончыць сваіх думак ды склеіць іх у адно складнае цэлае, як нехта ў блізкім высокім бульбоўніку шаснуў, крадучыся да мэндлікаў.

Бачыць Кастусь здалёк, маўчыць, чакае. Той накінуўся на снапы — і давай сярпом спрытна абразаць каласы ды сыпаць у мяшок. Насыпаў поўны мех і давай памалу, спакойна, быццам у сваім свірне, закідаць на плечы.

Кастусь падскачэў да яго, схапіў моцна за каўнер і крыкнуў грамавым голасам:

— Сто-ой!

— А бра-а-тачка! — праенчыў злодзей, стаўшы на месцы, як слуп. Мех адваліўся на бок.

Па голасу Кастусь пазнаў Ліканора, суседа свайго.

— Дык вунь якія рабункі робіш? Не спадзяваўся я ад блізкага суседа гэтага, — з крыўдай у голасе прагаварыў Кастусь і спакойна ўзяўся выкрасаць агонь.

Ліканор стаяў абалвянелы і не думаў уцякаць.

Жыў ён кутам на канцы вёскі ў вельмі старой хаце, якая ўехала ў зямлю, а з усіх бакоў падтрымлівалі яе рознафасонныя падпоры. Меў ён пяток дзяцей і крыкліваю бабу. Яна заўсёды крычала на яго, што ён гультай, набіты дурань, здароўе мае за пяцёх быкоў, а не можа ні капейкі зарабіць. Вот вычысціць калі комін у Мэндэля, звяжа яму некалькі венікаў, і той з ласкі сваёй дасць фунт хлеба.

Кастусь выкрасаў агонь, затуманіў люльку і з цікавасцю спакойна пазіраў на Ліканора.

Ліканор таксама быў спакоен, але не цікавіўся глядзець на Кастуса, толькі чухаў кудлатую патыліцу ад турботы: гэткая няўдача выпала на яго долю...

— Ліканор! — казаў Кастусь.

Ліканор, відаць, нешта глыбокае і цікавае раздумваў, бо не чуў, што да яго кажуць.

— Ліканор! — крапчэй крыкнуў Кастусь.

— Гэ! — адазваўся Ліканор.

— Эх, эх! Як табе не сорамна: гэtki здаравенны мужчына і не хочаш справядліва хлеб сабе зарабляць! Эх, Ліканор! Дзіва мне, чаму твая баба табе дагэтуль рэбры не пераламала: гэtki здаравяка! Якое сумленне ў цябе?

Ліканор нічога не адказаў і давай азірацца асалавелымі вачамі на свае велізарныя лапы, на ўсю дубовую сваю фігуру і, здаецца, сам дзівіўся, чаму не зарабляе справядліва на хлеб.

Кастусь пачаў з яшчэ большай ахвотай сыпаць словы, любаваўся ўласным голасам:

— А ты б пайшоў на падзённую ў двор, да купцоў у лес або так на заробокі якія — і сям'я твая не галадала б і сам сыт быў бы. Нябось красці то трапляеш, на гэта табе даў Бог розум!

— Каб жа ж... — марматнуў пад нос Ліканор і зноў замоўк. Павесіў рукі і стаяў нязграбна, як страшыдла, што курэй пужае з аўса.

— Што «каб жа ж»? — ухапіўся Кастусь за гэтыя словы, як за нешта цікавае, — што «каб жа ж», га? Во, загаварыў-ткі, загаварыў, дундыль маляваны!

Ліканор усміхаўся ды так расчыніў тоўстыя губы, нібы хацеў праглынуць усю ваколіцу.

— Гавары, гавары, што «каб жа ж»? — зноў пытаўся горача Кастусь.

— Гам-м-м, каб жа я меў розум, як красці, дык ты б не злавіў мяне, казаў той!

Ліканор, ажывіўшыся на момант, змоўк і зноў дубовым зрабіўся.

— І-і-і-ш, каб цябе трасца! — загрымеў ва ўсё горла Кастусь. — Красці то ты ахвотнік! На гэта не лянiшся! Ды вось я цябе навучу, як трэба быць злодзеям!

Ён плюнуў тры разы ў свой касцісты кулак, у прыдатак, дзеля ёмкасці, крыкнуў «гэ-э-э-э!» і замахнуўся над тварам Ліканора.

Ліканор выкруціўся з-пад яго кулака і, як малое дзіця, пранчыў:

— А бра-а-тачка...

Голас быў такі жаласны, што Кастусь стрымаўся.

— Ну, дык не будзеш болей красці?

Ліканор маўчаў. Выглядаў вялізарнай гнілой бручкай.

— Ліканор!

— Гэ-э-э!

— Не будзеш красці? Абяцаеш мне?

— Не! — ціха адказаў Ліканор і пачаў зываць: надаела прыкрая гутарка.

— Што «не»? — зноў падхапіў Кастусь.

— Не... не абяцаю, казаў той! — буркнуў пад нос Ліканор.

— Га-га-га!

Кастусь не вытрываў, зарагатаў ад гэткай Ліканоравай шчырасці. «Го! го! го!» — адклікнуўся нехта з бору і з блізкай пусткі.

— Дык, значыць, будзеш красці?!

— М-мгу! — заківаў Ліканор галавой і парухавеў, убачыўшы вяселасць Кастуся.

— А што будзе, калі я другі раз злаўлю цябе ды звязанага пацягну ў воласць?

— А, братачка, не зловіш, як бы то... буду асцярожна красці!

Кастусь яшчэ крапчэй зарагатаў. Яшчэ гучней раздалося па лесе і пустцы «го! го! го!».

Ліканор аглянуўся раз, другі, спрытна схапіў мех, закінуў лёгка на плечы — і давай ходу.

— Ах ты, шэльма! — не надта злосна крыкнуў Кастусь ды перагарадзіў яму дарогу.

— А, братачка! — зноў жаласна заенчыў Ліканор. Нешта ёкнула ў сэрцы Кастуся, ён успомніў высахшую, заўсёды галодную Ліканорыху і абарваных дзетак.

— Бяры, няхай цябе чэрці бяруць! Але абяцаеш мне, прынамсі, што другі раз у мяне не будзеш красці?

— Не! — цвёрда адказаў Ліканор.

— Што не?

— Не абяцаю! — адказаў Ліканор, махаючы галавой ад аднаго пляча да другога, і крануў адной нагой, каб ісці.

— Стой! Стой! — затрымаў яго зноў Кастусь. — Памятай, калі злаўлю другі раз, то ўжо жывога не выпущу!

— Эт... — адказаў коротка Ліканор з нейкай пэўнасцю і, лёгка перакінуўшы мех з правага пляча на левае, пайшоў.

Кастусь выняў капшук і давай напіхаць люльку. Тым часам неба выяснілася. Месяц быў гэтакі ясны, што нават здалёк можна было ўгледзець, як па дарозе шпарка ішоў Ліканор з вялікім мехам на плячах. На мяжы кратаўся побач яго доўгі цень.

— Ды няхай яго трасца, гэтакага... Які ён акуратны, не фальшывы чалавек! — сказаў Кастусь, шчыра плонуўшы пасля таго, як зноў затуманіў сваю люльку. Ён лёг над крушняяй з нейкай лёгкасцю на душы.

1912

НА КАЛЯДЫ К СЫНУ

Хмаркі насіліся над лесам.

Розныя па колеру і фасону, яны часта ахаплялі вялікую частку неба і тварылі багатыя малюнкi к таемным казкам сталетняга лесу.

Удзень былі яны светла-пурпурныя, а ўночы залаціліся месцам.

Чаго-чаго ў іх не было!

Цэлыя гарады з дзіўнымі замчышчамі, горы, выспы, азёры, агнёвыя звяры, працэсіі святых у белых вопратках, незлічоныя легіёны ваякаў на конях...

Унізе лес гаварыў свае адвечныя гутаркі... Часам ён маліўся ціха-ціха, і толькі нейкі гук, нібы вокліч далёкага звону, дано-сіўся з чорнай глыбіні лясной далі...

Часам бываў ён немы, гэтак мёртва немы і спакойны, як бы прыслухоўваўся да нейкіх таемных падземных спеваў.

На хмаркі і на лес часта любіла пазіраць старая ўдава Тэкля, жонка нябожчыка Цыпука, палясоўшчыка пана Шчубальскага.

Жыла Тэкля адна ў старой хатцы, на пагорку ля лесу, хадзіла на падзённую, бокам-скокам, туды-сюды і неяк гадалася.

Пан не выгнаў яе з гэтай разваленай хаты, хаця пасля смерці Цыпука наняў новага палясоўшчыка, але таму пабудоваў і новую хату.

Тэкля любіла хадзіць па суседзях — вельмі гутарлівая баба была, але і любіла сядзець адна на прызбе і думаць сваю думку.

Яна любіла пазіраць на стары лес і на сівыя хмаркі доўга-доўга, і старыя вочы прыкрываў смутак: успаміны старадаўнія, як цені, лезлі ў яе душу, праляцеўшыя гады маляваліся ёй ясна, жыва, быццам перад вачамі бачыць яна ўсё... Надта шкадаваць прайдзены час няма чаго — помніць яшчэ і цяпер пабоі і лаянкі п'янага Цыпука.

Затое адну пацеху мае яна, якая гоіць раны, адна надзея, — гэта ядыны сын яе, Лаўручок. Во хто сядзіць у яе грудзях, як верабей у цёплым гняздзе...

Любіла яна сядзець на прызбе, пазіраць старымі вачамі на цёмны лес, на адвечныя хмаркі.

Усё жыццё яна была загнана ўсімі, і калі нават бывалі хвілі радасці, то вочы не пакідалі выразу вечнага смутку.

Думала яна аб сыне сваім, які жыве ў вялікім горадзе, думала і цешылася...

Жыве ён сабе там панам, як людзі кажуць...

Лаўручок яе, быўшы яшчэ хлопчыкам гадоў дзесці, спадабаўся вельмі пану Шчубальскаму за прыгожы від і спрытны розум. Бяздзетны пан забраў яго к сабе, адзяваў па-панску і, падвучыўшы крыху, аддаў пасля ў горад вучыцца.

У лістах да пана часамі ўспамінаў ён сваіх бацькоў. З радасці і ўцехі яны проста не ведалі, што рабіць...

Жартачкі — гэткага ўдалага сына маюць! Першы раз як ён на Каляды прыехаў з горада да пана, дык яго бацькі зараз жа прыляцелі на панскі двор і доўга адстойвалі ў кухні, пакуль сыноч з'явіўся к ім. Шчасцю іх канца не было, як угледзелі яго

ў чорных суконных вопратках з бліскучымі гузікамі, — якраз асэсар! Праўда, калі маці кінулася да яго абыймаць і цалаваць, дык ён засаромеўся крыху і адсунуўся ўбок...

— Апанеў! — казалы потым маці. — І далікатным зрабіўся і гаворыць па-панску!..

«Эт! — гаварыў бацька, — думаеш што, ды і ён панам будзе!.. Глядзі, як ён ужо смяецца з нашай гутаркі ды з нас. Гэта мне не надта падабаецца...»

Маці не звяртала ўвагі на гэта. Слепа радавалася, фанабэрылася перад суседзямі. Сора паны зусім выехалі адгэтуль. З таго часу яны ўжо болей не бачылі свайго Лаўручка...

Тым часам Лаўрук вучыўся далей, як скончыў гімназію, пан выправіў яго на адукацыю ва універсітэт.

Бацькам сваім ён ніколі нічога не пісаў, але пан, аддаўшы ў арэнду двор, усё ж такі сам прыязджаў штогод даведацца і расказваў ім, што Лаўрук вучыцца ў адвакаты.

Цешылася маці:

— Во будзе падмога на старасць!

Цыпрук на гэта ёй часта гаварыў:

— Эт, дурная ты авечка. Яго падмогу сарока хвастом замяце. Чакай ад яго пад старасць пацехі, як ад рабой сучкі яек!

— Замаўчы ўжо! Стары, як малы!

— А ты, брат, баба, зусім дурная авечка! Ці ты не бачыш, што твой Лаўручок зусім чужым зрабіўся для нас з таго часу, як папаў пад панскую апеку. Нешта не цешыць ён мяне...

Цыпрук памёр.

Старая Тэгля засталася адна, і тады яшчэ болей запанавала ў душы яе цяга да сына. Гэта быў увесь яе скарб. Матчына сэрца адкрыла ўсе таемнікі свайго каханья.

Заўсёды, калі была яна адна, думала аб сыне. Суседкам гаварыла, што сыноч такі і гэткі, хваліла яго.

Смачна ёй была сухая скарынка хлеба, а без хлеба таксама было добра...

«Эт, — думала яна, — дык што ж там... абы толькі хацела, дык у Лаўручка свайго вунь як зажыла б!.. Абы толькі захацела!»

— Эх, Тэгля, Тэгля! — гаварылі ёй часта суседкі. — Паехала б да сына ў горад! Ці табе гэтак і век свой дажываць! Ты ж адна, як корч той на пасецы!

— Не бяда! — адказвала яна. — Абы толькі захацела! Мой Лаўручок гэтакі багаты, як людзі кажуць, што бадай багацей за самога пана Шчубальскага! Абы толькі захацела!

Прайшло яшчэ пару гадоў. Зрабілася Тэкля сухой, нізенькай, згорбленай бабулькай, зморшчанай, як той грыб.

— Вось дурная! — казалі людзі. — Мае гэткага багатага сына, а сама бадзьецца невядома як і дзе!

Падышлі Каляды. Увесь абшар быў пакрыты снегам... Вёскі занесены гурбамі, быццам казачныя замчышчы... А лес зрабіўся сівым і паважным.

— Апошнія Каляды: зусім ужо я слабенькая...

Не хацелася ёй аднэй застацца ў пустцы каля лесу і пад вышцё ваўкоў Куццю ладзіць.

І давай, быццам гарачыя вуголлі, закрытыя попелам, выгартаць з сэрца наверх свае захаваныя жаданні, сваю глыбокую веру ў даражэнькага сына...

— Давай, — думае, — дабяруся ўжо да яго... бадай ці дацягну да вясны... Шмат дакучаць яму не буду, бо дзе яму там клапаціцца аба мне і шкада ж яго...

— Пайду да сына! — разнясла яна назаўтра па ўсёй ваколіцы, і гэтак намалола ім рознай гутаркі, што проста ўсіх суседзяў зайздрасць прабрала: жартачкі, гэткага сына мае! Ён там у судах цэлы асэсар, паперы піша і ўвесь свет проста дагары нагамі круціць.

Ускінула Тэкля хатулачку на плечы, пару лапцей на запас узяла, развіталася з бабамі і пусцілася ў дарогу. Да горада было міль шэсць.

Выбралася раніцай на снежнае поле.

— Кажуць, ён там ажаніўся з багатай паненкай. Напэўна, унукі-жэўжыкі ёсць.

На зморшчаным твары ззяла шчаслівая ўсмешка.

Яна адвярнула таўстую хустку ад вачэй, каб разглядзець, ці шмат ужо дарогі прайшла.

— Уга! і не думала. Ногі самі нясуць мяне, як бы трыццаць гадоў таму назад, і марозу не баюся!

І яшчэ з большым імпэтам няслі яе старыя ногі да роднага сына на Каляды...

І шчасце яе расло... Вось дзе жаданне сэрца яе споўніцца! Вось калі зажыве яна, як сыр у смятане!

— Глупства, што часамі нябожчык Цыпрук гаварыў... Як гэта ён мяне не прыме? Я ж — яго матка!.. Я ж яго гадала і карміла... Ён жа — уся пацеха мая.

Кончыўся дзень. Тэкля начавала ў незнаёмай вёсцы. Добрыя людзі накармілі яе і абагрэлі. Яна ўсім расказвала, што ідзе на Каляды да сына, і гэткам тонам, гэткай шчаслівай гутаркай,

ажно сяляне з нейкай асобнай павагай пазіралі на яе ды пачалі прасіць, каб яна там у сына за іх заступы прасіла ў судах...

Ранюсенька яна зноў кранулася ў дарогу. Скрыпеў снег пад нагамі. Белья абшары палёў драмалі пад супакоем нямой цішы...

Рэдка-рэдка калі дзе на хвоі закаркае варона ды, падымаючыся ўверх, страсяне з галін вялікія ком'і снегу...

Рэдка-рэдка калі фурманка пакажацца з лесу. Сярмяжнік занукае на кабылку на розныя лады, упрэцца ў аглаблю, натужыцца — і ні з месца. Воз з бявеннем цяжкі.

Рэдка-рэдка калі званочак зазвоніць, і панскія санкі віхрам панясуцца па нямым белым гасцінцы...

Тэгля ідзе ды ідзе...

Млеюць старыя ногі... Атопкі, як калоды, зрабіліся цяжкія і цвёрдыя. Нічога — горад блізка.

Ужо здалёк відаць вежы цэркваў і касцёлаў, якія золатам у небе адліваюцца... Вось і мury рознафасонныя... Вось і гоман горада даходзіць да яе вушэй... Скора ўжо спраўдзіцца яе апошняе жаданне... У старых вачах бліснуў радасны аганёк...

— Нічога, у сына адпачну. Старыя косці выпрастаю!..

Вось пачаліся цёмныя вуліцы шумнага, як бы ашалелага, горада... Тут ужо Тэгля збілася з толку. Не ведала, куды павярнуцца, у каго дапытвацца. Людзі спяшаюць, піргаюць. Рамізнік ледзь не пераехаў яе. Страшна...

Адважылася яна папытацца аднаго, другога, дзе тут яе сын жыве? Ён тут «аблакатам»... Лаўруком завецца.

Хто пажартаваў ды паглядзеў на яе, як на дурную... Хто адварнуўся ды пайшоў сваёй дарогай, а хто з жалю торкаў ёй у руку капеечку... Гэткім чынам нехта давёў яе да гарадавога.

Той пачаў распытвацца і, ніякага толку не дабіўшыся, павёў яе ва ўчастак. Там яна пераначавала, галодная і змерзлая. Назаўтра, даведаўшыся, хто гэта яе сын, адвялі да яго.

Стукалася, стукалася яна ў дзверы, пакуль нехта адчыніў, высунуўся напалову, паглядзеў на яе і крыкнуў:

— Ідзі, ідзі! канца няма жабракам гэтым!

— Пусцеце... Я да сына свайго іду, да Лаўрука!

— Да Лаўрука?! да сына?! да Лаўрэнція Кіпрыянавіча?!

— Ага! ага! Я маці яго.

Той змераў яе з ног да галавы, пакуль яна расказвала, што яна з вёскі да Лаўрука на Каляды прыйшла, і з усмешкай пусціў у кухню.

Тут сабраліся слугі і давай шушукацца і распытвацца.

Тым часам адчыніліся дзверы з другой стараны ды ўвайшоў малады пан у чорным сурдуце...

— Лаўручок мой! Сынок! — як непрытомная, кінулася да яго Тэкля...

— Роднен...

Ён раптам пачырванеў, паглядзеў на слуг ды хрыпла крыкнуў:

— Чаму вы пускаеце ў пакой розных жабрачак шалёных?!

— Ідзі! ідзі! — звярнуўся ён да яе глуха, адрывіста. — Ідзі, старушка! Я цябе... не знаю...

— А сынок мой, а Лаўручок ты мой! Маткі сваёй не пазнаеш?! Гэта ж...

Ён бразнуў дзвярамі і пайшоў у пакоі...

Той самы лёкай выправадзіў яе за дзверы...

.....
Як зышла з маляваных сходаў, як апынулася на шумным трагуары каля варот, яна сама не памятала... Ачухалася толькі тады, калі той самы лёкай яшчэ раз выйшаў да яе і торкнуў ёй у скурчаныя ад холаду пальцы нейкія бумажкі...

— Ад пана!..

Яна нават не чула, як з яе акалелых пальцаў выпаў гасцінец роднага, доўгажаданага сына. Некалькі трохрублёвых прыліплі да макраватага трагуара...

1913

ЛЕТАПІСЦЫ

Душная цёмная ноч.

Міронава сям'я спіць у пуні на свежым сене. Не спіцца толькі двум: старому дзеду Мірону і яго васьмігадоваму ўнуку Андрэю. Дзед думае цяпер, як ухітрыцца найцішэй выйсці з пуні, каб нявестка не пачула, ды напісаць ліст сыну ў Амерыку. Андрэйка трымае ў руках лазовую свіцёлку, якую днём скруціў яму дзед, і ціхутка свішча. Усе смачна спяць пасля працы на сенакосе, як пасля кірмашу ўсё роўна. Дзед аглядаецца па баках ды асцярожна падымаецца з свайго месца.

— Андрэйка! — нецярпліва шэпча дзед. Андрэйка ўжо ведаў, што дзед заве яго ў хату ліст пісаць. Ён хутка падняўся на ногі і спрытна падскочыў да дзеда. Дзед узяў яго за руку і палажыў сабе палец на губу з таемным відам. Андрэйка добра зра-

зумеў, што гэта значыць: «ані мур-мур» — трэба маўчаць як вады ў рот набраўшы.

Гэткім чынам дабраліся яны да варот пуні. Дзед адчыніў іх гэтак спрытна, што вароты і не рыпнулі. Два змоўнікі выйшлі на падворак.

Тут зноў калацілася сэрца дзеда — усё перашкоды розныя, каб іх заломам заламалі! То Жучка, каб яе немач, забурчыць, — могуць пачуць у пуні і гвалт нарабіць. То гэты падшывалец, Андрэйка, не можа вытрымаць — прабірае яго спакуса гэтак свіснуць, каб аж рэха пакацілася з усіх старон, каб аж ліха на веніку прыляцела.

Дзед адабраў у яго свісцёлку і палажыў сабе за пазуху...

З выглядам найвялікшых злачынцаў яны ўвайшлі ў хату.

— Дзядок, свісцёлку дай.

— Толькі, Андрэйка, нямоцна, бо ўсіх чарцей разбудзіш, — прасіў дзед і аддаў свісцёлку.

Андрэйка пачаў упацёмку скакаць і свістаць.

Дзед хутка запаліў лучынку і выняў з-пад абразоў у куце аркуш паперы, што ўдзень дастаў у мястэчку за венікі.

— Ну, цяпер, каток ты мой, — казаў дзед да Андрэйкі, — аддасі мне свісцёлку на той час, пакуль ліст напішаш, а пасля я табе яе вярну. Бярыся, як Халімон за Бога, казаў той!

Андрэйка нічога на гэта не адказаў, толькі з нейкай смагай свіснуў у апошні раз шчыра і працягла; старанна выцер свісцёлку аб свае штонікі і аддаў дзеду. Сам ён дастаў з палічкі чарніла, ручку з пяром. Масціўся, масціўся Андрэйка на тапчане ля стала і ніякім чынам не мог сесці так, каб можна было пісаць. Як на ліха, тапчан быў нізкі, стол высокі, так што, сеўшы пісаць, Андрэйка чуць носам даставаў да стала.

— Хіба носам пісаць! — пажартаваў Андрэйка. Дзед нічога не адказаў, торкнуў лучыну ў чорную шчыліну ля акна, выйшаў сур'эзны ў сенцы, прывалок начоўкі і палажыў на тапчан, каб Андрэйку вышэй было сядзець. І то было нізка — Андрэйка даставаў да стала толькі барадой.

— Хіба барадою пісаць! — зноў пажартаваў Андрэйка. Дзед нічога і цяпер не сказаў і яшчэ болей сур'эзны падышоў да прыпечка, выняў з-пад чалеснікаў абсмаленую засланку і палажыў на начоўкі. Андрэйка сеў на засланку.

— Цяперака, дзядок, будзе добра! — казаў ён, мацаючы рукамі засланку і пэчкаючы іх у сажу.

Ён замахаў пад сталом ножкамі і ўпёрся каленам у стол.

Ва ўсіх яго рухах выяўлялася таемнасць вялікай змовы. Відаць было, што ад гэтага ён меў нямала прыемнасці. Ён узяў пяро ў рукі, і на яго твары выразілася вучонасць. Успомнілася яму, як ён колькі разоў падпісваўся за няграматных на павестках, што дзесятнік прыносіў з воласці. Ён рукою тады выводзіў гэтак, круціў так, і выходзіла: «Андрэй Адамаў Вайда».

Андрэйка ўсунуў ручку ў чарніла, забыўся яе атрэсці і перш-наперш абліў паперу чарнілам, зрабіўшы чорную пляміну, велічынёю з медны пятак. У школе гэта называецца «булка». Стары настаўнік за такія булкі так моцна цягне за вуха, нібы пугу ўе, а вучань на ўсе лады крычыць:

— А-а-ай! А-а-ай!..

Дзед думаў, што такі чорны кругляк на паперы робіцца дзеля фасону. Ён узяў лучыну ў рукі і бліжэй засвяціў перад Андрэйкам. Андрэйка падняў белую галоўку і заўважыў дзеду:

— Дым у вочы лезе. Пісаць не магу.

Дзед адсунуў лучыну.

— Ну? — запытаўся Андрэйка.

Гэта значыла:

«Скажы, дзядок, што трэба пісаць?»

Але хутка Андрэйка ўспомніў, што салдат Мацей, які ўсім лісты піша, умее гэта рабіць надта хітра і ніколі не пытаецца, як пачынаць, салдат Мацей заўсёды сам пачынае:

«За дубовым сталом пішу залатым пяром міласціваму гасудару з нізкім паклонам, жалая ўспеху ў дзялах вашых...»

Андрэйка выпучыў вочы, высунуў язык, засоп носам і пачаў старанна выводзіць літары. Ён іх маляваць хацеў надзіва, але яны выходзілі ў яго вельмі нязграбныя. Рука, умазаная ў сажу, пакідала сляды на паперы: сцяжынкі і ручаінкі.

Рухалася пяро па паперы, як цяжкі воз па старой грэблі.

І вось ён скончыў «пачатак» пісьма вельмі задаволены. Гэта будзе прыемная неспадзеўка для дзеда.

— Нос! Нос! — закрычаў дзед так устрывожаны, як бы хата загарэлася. — Сапсуеш паперу!

Андрэйка ледзь выратаваў ад бяды новы аркуш паперы.

— Прачытай, што там накрэмзаў, пісар ты мой, — не церпеў дзед. — Паглядзім, з якога ты поля ягадка, з якога гнязда птушка.

Андрэйка пачаў чытаць па складах: «За ду-бо-вым ста-лом пі-шу за-ла-тым пя-ром...» — і гэтак далей. Дзеду гэта паказалася лепей, чым добра. Ён сам быў ахвотнік да мудрых гутарак; ён любіў часам задаць, усыпаць, адгабляваць такое ядра-

нае слоўца, ажно сусед вочы казеліў, як бы хрэну налыпаўся. Дзеда лічылі за вялікага разумніка па ўсёй ваколіцы. Андрэйка быў вельмі ўзрадаваны, што дзеду спадабалася, і ён папрасіў у дзеда свісцёлку.

— Не, не дам цяпер. Не лезь смалой!

— Да-а-ай! — прасіў Андрэйка.

— Не! Не дам!

— Хоць разок свісну!

І яны абодва глянулі адзін аднаму ў вочы.

— Дай...

— Не дам...

— Пісаць не буду...

Дзед занепакоіўся:

— Адзін раз, кажаш? Ой, глядзі, каб гэты раз не папсаваў увесь сказ!

— Далібог, разок толькі!

Андрэйка заёрзаў на месцы і зрабіў шчырыя вочы.

Дзед даў свісцёлку. Хлопец упіўся ў яе прагнымі губамі.

Свіснуў раз, не вытрымаў — і свіснуў яшчэ раз. Забрахала Жучка на двары.

Дзед устрывожыўся.

Андрэйка вярнуў дзеду свісцёлку.

— Ах ты, верабей! — прабраў яго дзед. — Я ж казаў, што цяпер няможна! Яшчэ паспееш з козамі на торг!

Дзед схаваў свісцёлку, паправіў лучынку, прыгатаваў другую і задумаўся. Андрэйка тым часам утаропіўся вачыма ў цені на закураных сценах. Дзед зрабіўся вялікі-вялікі і ледзь не паўхаты зацямніў. А ў яго, Андрэйкі, цень галавы на сцяне быў з цэбар. Гэта яго вельмі цешыла. І вось ён пачаў адной рукой рабіць казюлькі. Цень на сцяне ад яго рукі нагадваў казліную галаву.

— Каза, каза, дай малака! М-м-р-э-э! — замэкаў па-казлінаму Андрэйка.

Дзед усхапіўся з сваіх думак.

А думаў ён аб усіх крыўдах, што нявестка рабіла яму за ўвесь час, а болей за ўсё за апошнія тры гады, што яго сын, Адам, жыве ў Амерыцы. Гоніць яго злая нявестка, як сабаку, з хаты... Есці не дае... Штурхане часам...

— Пішы, каласок ты мой, пішы! — кажа ён да Андрэйкі. — Так пішы: «Сыноч ты мой родненькі! Ці я табе не бацька? Ці я не будаваў гэту хату? Ці я не гаспадарыў тут? Яшчэ во якія мазалі на руках маіх...»

Дзед падымае рукі ўверх і ценам на сцяне паказвае свае мазалі.

Голас яго дрыжыць, слабее. Андрэйка прыхіліўся да стала, цяжка сапе і выводзіць буйныя, нязграбныя літары.

Дзед папраўляе лучыну, глядзіць на сцяну і гаворыць:

«Адам, сыноч ты мой! Скажы, за што такая старасць паганая мая? За што гэткае кара? Як гэта кажуць, — б'юць і плакаць не даюць... А чаму?»

Дзед робіцца гнеўным за гэту незаслужаную крыўду. Яго вочы пазіраюць у невідочную даль. Дзед спакойна чакае адказу на слова «чаму?». І зноў дыктуе:

«Учора Аўдоцця, жонка твая, гадзіна, пачала, казаў той...»

— Пачакай! — крычыць Андрэйка. — Я яшчэ там не скончыў пісаць тое!..

Дзед асадзіўся назад, як заклзаны конь, якога паціснулі за лейцы ў другі бок.

— А што ты там, каласок ты мой, напісаў? — запытаўся ён. — Дай паслухаем і патыліцу пачухаем.

— Ці я табе не бацька... — чытае павольна Андрэйка. — Як далей, дзядок, ты казаў?

Але дзед ужо забыўся, што раней дыктаваў, а тут яму хочацца выгаварыцца, выліць тое, што накіпела на душы. Ён чуе, што павінен гэта рабіць хоць перад кім-небудзь. Тады можа палягчэе...

— Ага! Ага! — пачынае ён далей. — Во, за язык як бы хто пацягнуў. Дзяры лыкі, калі дзяруцца.

«А ўчора нявестка так піргнула мяне ад стала, ажно старыя костачкі мае чуць не рассыпаліся... Яна называла мяне гультаём... Як гэта кажуць, быў конь, ды з'ездзіўся... А тапчан гэты я майстраваў. А стол гэты хто рабіў, калі не я?.. Куды ні кінь — усё мой клін».

Дзед закашляўся. Доўга трымаўся за грудзі.

«Што мне рабіць? Хіба торбу надзець і пайсці жабраваць? Не па Юрку шапка, казаў той... Ды торбы не маю... Ой, жыццё ты маё горкае, бы палын! А вось, не хочучы, наўмысне жыву... Ты на гару, а чорт за нагу... Чаму ты, Божухна, смерць-збавіцельку мне не шлеш? Такое жыццё мне, як цяжкія жорны на спіне. Калі топішся, то за брытву хопішся, казаў той...»

Дзед зноў закашляўся...

— Якую долю чалавек хоча? Га? Гэта ж баламуцтва — прасіць на сваю галаву пагібель... А я вось прашу, шчыра прашу...

З яго мутных вачэй пацяклі слёзы...

Дзеду, адчуўшы слёзы на сваім высахшым твары, зрабілася вельмі шкада самога сябе. Ён заплакаў ціха, глухім голасам, сарамліва, нібы нешта ўкраў у сябе самога, і мямліў бяззубым рогам, як бы хлэбнуўшы гарачай вады...

Гэтак прайшло колькі хвілін. Дзеду палягчэла. Як бы тое цвёрдае і калючае, што стаяла ражном у горле, прайшло ў нутро.

Ён закурыў люльку, паправіў лучыну і прысеў на тапчан.

Андрэйка збіўся з панталыку. Спаць яму хацелася, і не мог ён парадкам у дзеда дабіцца, што пісаць.

— Дык кажы, дзядок, што пісаць?

— Пішы, каток, пішы! — строга сказаў дзед.

«Кажуць людзі: у людзей пытай і свой розум май. А гаспадарку яна, ведзьма, вядзе, дык толькі крый ты, Божа! Як гэта кажучь: сабакам сена касіць».

Дзед пачаў на пальцах лічыць:

«Буланка здохла. Кароўка чучь ногі валочыць. Сена пагніло. Калі я ёй што кажу, дык яна толькі адгіркаецца. Хоць ты перад ёю макам рассыпайся — не памагае!.. А я тытуню не магу дастаць... А ці ўбачымся мы ўжо з табою?.. Далей вочы — лягчэй сэрцу, казаў той... Я ўсё слабею, сыноч ты мой... Зямля-матуля да сябе цягне... Хто мне вочы прыплюсніць? А хто хаўтуры па-людску ладзіць будзе? А хто свечку паставіць за душу маю грэшную? А круці не круці — ад смерці не выкруцішся...»

Дзед змоўк. Трос лысай галавой. Матылёк кружыўся над палаючай лучынай. Андрэйка залюбаваўся на яго. Палажыў ручку і давай лавіць матылька.

Злавіў Андрэйка матылька, але той спрытна выслізнуў паміж яго пальцаў, пакінуўшы на іх слізкі пылок. Андрэй болей не гнаўся за ім, і матылёк пачаў зноў рабіць кругі над агнём. Андрэйка пазіраў на яго доўга-доўга, пакуль вочы не затуманіліся. Разнаколерныя кругі мітусіліся над дзедам. Андрэй заплюшчыў вочы. Дзед зрабіўся маленечкім. Усё злілося-сплылося разам і... хлопчык заснуў, зрабіўшы другую, яшчэ большую, чорную «булку» на паперы.

Доўга думаў дзед. Але каб хто спытаўся ў яго, аб чым ён думае, дык дзед не ведаў бы, што адказаць. Усё ў думках яго перамяшалася, як бы хто там віламі жалезнымі перавярнуў усё дагары нагамі... У старых грудзях нешта балела, нешта шчаміла...

— Заяц мне дарогу перабег, — казаў дзед і заківаў галавой. — Здаецца, я нікому нічога кепскага на свеце не зрабіў... Не капціў неба, не псаваў хлеб, казаў той. Пішы, Андрэйка, пішы!

Андрэйка яшчэ мацней захроп. Котка вылезла з-пад прыпечка. Нясмела і ціха падышла да стала, скокнула на тапчан і, бліснуўшы вачыма, прытулілася да Андрэйкі.

«І ці ты на мяне забыўся, сыноч? — крыўдна махаў дзед левай рукой. — Ніколі капейкі якой не прышлеш, а яна мне пазарэз цяпер патрэбна».

— Пішы, Андрэйка, пішы, каласок!

Не бачыць дзед, што Андрэйка даўно ўжо спіць.

«Ці ты мне не сын? Ці я не бацька табе? Здаецца, не надта чужыя...»

Але хутка нацягнутая струна жалбы лопнула. Ён успомніў, што сын прасіў пісаць аб усім, што тут робіцца на вёсцы. Дзед увайшоў у звычайны лад жыцця, дзе смутак чаргуецца са шчырым смехам.

«Эт, глупства! — махнуў дзед рукой. — Што з таго, калі стары Арцём лепей жыве? Эт! Не кажы «гоп», пакуль не пераскочыш. А Мікіцёнак учора каня купіў у Даўгінаве, але кульгавы, падла, і Мікіцёнак усунуў сорок рублёў цыгану, чорту лысаму. Абадралі, як сідараву казу. Тадора сёлета памерла. Сёмка Халімона Бурага на вечарынцы гэтак галаву пабіў, што праз тры дні паехаў да Абрама на піва; і бацька яго гэтакі самы рызыконт быў: які чорт Хомка — такая яго жонка... А я ўжо смак гарэлкі забыўся: не каштаваў бадай тры гады... Ніхто мяне не частуе: дзіця не плача, матка не дагадаецца, казаў той».

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Ніхто старога не шкадуе; здаецца, хлебануў бы чарачку, як расу свежую, і размяклі б мае костачкі старыя, кроў пацяплела б... І ўлетку ў кажусе цягаюся, бо мне холадна, мароз з касцей ідзе. А кажух ужо згніў на маім гарбу. Як гэта кажучь: не купіў бацька шапку — няхай вушы мерзнуць».

Навіны сыпаліся з вуснаў дзеда, як пацеркі з парванай ніткі.

«А наш Жучка ўжо гэтак, як калісьці, не брэша — нейкую хрыпку дастаў. Минуліся трыя рокі, калі паны браліся ў бокі, казаў той».

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Галагуцкі певень доўга хварэў, але ткі жыве на радасць. Як гэта кажучь: як шанцуе, тады і Халімон танцуе...»

Ад мудрасці сваёй дзед павесялеў і ўвайшоў у свой стос.

«А Наста выдала замуж Марылю за мурзатага Максіма. Мо памятаеш таго хлапца, які заўсёды разявіўшыся хадзіў, як сабака, што мух ловіць?»

— Пішы, Андрэйка, пішы!

«Няхай і мая кватэрка будзе, казаў той... І Мацеева жонка, гэта жаба карэлая, сёлета заха...»

Але тут дзед раптам змоўк, бо лучына пагасла.

— Андрэй! Андрэй! Куды запалкі палажыў?

— Га? — усхаліўся Андрэйка. — Абаранкаў купіш мне на капейку?

— Куплю, куплю, каласочак мой, а як жа гэта кажуць, узяўшыся за гуж, не кажы, што не дуж.

Андрэйка зноў заснуў. Яму снілася, што дзед прынёс яму абаранкі з карчмы. Ён, Андрэйка, іх начапіў на вярочку і пабег па вёсцы, пабрыкваючы, з песняй:

Гоп-гоп! І-га-га!
 На буланцы ездзіць Янка.
 Паўтараста рублёў санкі,
 Пяцьдзсят рублёў дуга,
 А кабыла — паўрубля!
 Гоп-гоп! І-га-га!

Дзед пайшоў папоцемку ў сенцы шукаць, дзе яйкі ляжаць, каб назаўтра ў мястэчка паплясціся прадаць. Доўга пасля шукаў ён запалкі і страшэнна лаяўся, знайшоўшы іх у сябе за пазухай.

Ён разбудзіў Андрэйку, і яны пайшлі спаць на сена. Пры гэтым дзед мармытаў:

— Што ж! Вышэй пят не падскочыш! Заўтра дапішам.

Вільня, 1914

БУСЛЫ

— Буслы прыляцелі! Відаць, ужо і сапраўды вясна, — казалі хомінцы, — во, прынамсі, павесялее ў нас!

Буслы былі — сям'я вапеннікаў, каторыя ўжо гадоў з дзесяць кожную вясну прыходзілі ў Хоціна на ўсё лета капаць вапну.

Выглядалі яны і праўда як буслы: высокія, даўганогія, здаровыя, як дубы тыя.

Бацька зваўся Міхайла. Сярэдніх гадоў, з калматымі вала-самі, з доўгай, як варонне крыло, чорнай барадой; хадзіў у даўгаполай, падперазанай лыкам сярмязе, заўсёды з люлькай, быццам прыросшай да зубоў, і выглядаў нібы строгі старасвецкі патрыярх.

Старшы — гадоў пад дваццаць — сын яго Сёмка — здаровы, прыгожы, як кроў з малаком, стройны, як топаль, амаль не на галаву і бацьку перарос. Малодшы сын — Габрусь, хоць пад-ростак яшчэ — гадоў трынаццаць, а і таго выгнала ўжо без меры ўгару; адна толькі жонка Міхайлы была невялічкай, як той грыбок, зморшчаная кабетка.

Буслы — людзі былі працавітыя, ды і жылі хоць не багата, але, відаць было, і не бедна.

Прыход Буслоў ажыўляў не толькі глухую вёску, а нават усю ваколіцу. Іх любілі: хлопцы і дзяўчаты, наймаючыся капаць вапну, мелі добрыя заробкі; хто меў каня — зарабляў фурманкамі, развозячы вапну, а да таго з Бусламі не страх было пайсці на кірмах і загуляць: да бойкі ішлі яны адважна і ахвотна, як у танец, ды за сваіх стаялі гарой.

Вапенная гара была з вярсту ад вёскі; там — каля вапеннай печы — Буслы пабудавалі сабе шалаш і жылі ў ім да позняй восені.

Сёлета вапеннікі прыйшлі ў нядзелю, дык хомінская моладзь, маючы свабодны час, выбралася туды грамадой пагаманіць аб заробках на будучыню і распытацца, што на свеце чутно.

Здалёку — каля вапеннай печы — відаць быў ужо агонь, каторы вясёла бухаў угару. Хоць яшчэ было крыху марозна, але аджываючая рунь і блакітныя пралескі цешылі вока. Падышоўшы да вогнішча, каля каторага на тоўстай калодзе сядзеў Сёмка і выігрываў на ўсялякія тоны на гармоніцы, хлопцы і дзяўчаты шчыра і радасна віталіся і перакідваліся слоўцамі з госцем. З шалаша чутна была пісклівая лаянка Міхайлавай жонкі, а ён, як той мядзведзь, толькі час ад часу адгыркваўся: на тваю галаву! на тваю галаву, гадзіннік пракляты!

Гадзіннікам называў Міхайла сваю жонку дзеля таго, што яна акуратна тры разы ў дзень — аб адной і той самай пары — чы было за што, чы не — лаяла свайго мужа. Па часе лаянкі Міхайла ведаў, калі пара ісці на работу, калі палуднаваць, калі вячэраць.

— Каб ты ўгару глядзеў, ды сонца не бачыў! Каб твае вецер ногі калыхаў, — чытала дальш Міхайліха.

— На тваю галаву, — буркнуў Міхайла яшчэ раз і, смешна махаючы сваімі доўгімі рукамі, выйшаў з шалаша.

— Добры вечар, дабрадзеі мае! — гукнуў Міхайла ўсёй сабраўшайся грамадзе. — А ведаеце, браткі, гадзіннік мой стаў псавацца нешта: ахрыпла мая баба і нават лаяцца не можа ўжо па-людску; а бывала, такую музыку завядзе, ажно рэха коціцца. Старасць — не радасць. Ну, што чутно ў вас, дабрадзеі мае? — вітаючыся, спытаўся Міхайла.

— А што ў нас пачуеш? — адазваўся адзін. — Ад ліха ціха, а добра не чуваць, казаў той.

— Дзякаваць Богу, што хоць ад ліха ціха, — адказаў Міхайла, гладзячы бараду. — А як у вас сена? чы таксама па чатыры злоты пуд? — дапытваў Бусел.

— Было, але цяпер патаннела. Авечкі, свінні — цярэбяцца ўжо цэлы дзень на выгане, каней гэтаксама павыгналі на пашу, валоў толькі рабочых падкормліваць прыходзіцца сенам, — адказаў адзін.

Сёмка тым часам пазіраў на дзяўчат, каторыя шушукаліся ды хіхікалі.

— Зайграй што-колечы, Сёмка, — папрасіла адна з дзяўчат.

— Бач яе! чаго захачела! — адазваўся Сёмка, усміхаючыся, і быццам няўмысля ўпусціў гармонік на калені.

Вогнішча разгарэлася, стала ярчэй палаць, і яшчэ больш пацяплела. Каля агню круціліся малодшы брат Сёмкі і іхні калматы сабака Разбой.

— Зайграй, Сёмка, зайграй, — прычапілася тая самая дзяўчына.

— Лепш я табе нешта запяю і то на вушка, каб ніхто не пачуў, — адазваўся куртаты Тарас, знаны брахун, і, падсунуўшыся да дзяўчыны, ужо разінуўся, але ўсе дзяўчаты, як тыя гусі, накінуліся на Тараса і адпіхнулі яго.

— Вось сарокі гэтыя! Да іх і не прыступішся: адна за другую і вочы гатовы табе павыдзіраць, — паджартоўвываў Сёмка.

— Але ж! Лепей не чапаць ліха, пакуль спіць, — згадзіўся Тарас.

— Давайце, хлопцы, лепш гульнію якую прыдумаем! — адазваўся адзін падростак.

— Мо дужацца?

— Дужацца! Дужацца! — падхапілі ўсе хлопцы.

— Э-э, лепш паскакалі б крыху, — адазвалася чорнавалосая дзеўка.

— Наскакалася хіба ты досыць за свой век — будзе з цябе, — укусіў Тарас.

Тым часам хлопцы ўжо выбралі раўнейшы пляц бліжэй к агню і пара за парай пачалі прабаваць сілы. Спачатку барацьба ішла спакойна, перакідваліся слоўцамі, жарткамі, але ўскорасці хлопцы разгарачыліся.

— Нагі не падстаўляй — гэта падвох! — крычаў адзін.

— А ты, Мікіцёнак, не кусайся, гад: тут не сабачыя табе гульні! — адазваўся другі.

Хлопцы сапелі і храпелі, як кавальскія мяхі. З некаторых чупрын ажно пара ішла. Адзін толькі Сёмка быў спакойны, як чалавек, каторы знае сваю вартасць. Перадужаў ён усіх, а на ім і знаку няма.

— Давайце ў пярэцяжкі, — крыкнуў адзін з сапуноў.

— У пярэцяжкі! У пярэцяжкі! — гукнулі ўсе.

Пярэцяжкі ладзяцца на гэтакі манер: выбіраюць ёмку палку, два хлопцы садзяцца на зямлі — адзін проціў другога, выпрастовываюць ногі, кладуць палку паміж ног ды, упіраючыся ў яе падшвамі, пачынаюць рукамі цягнуць палку кожны ў свой бок, і, вядома, — дужэйшы перацягне.

Сёмка і тут усіх перацягнуў.

— Вось дуж! — з зайздрасцю казалі хлопцы. Дзеўкі падкпівалі са сваіх хлопцаў.

Міхайла праз увесь час гульні стаяў здалёк і моўчкі любавалася сваім сынам, але ўрэшце і ён не вытрываў і гэтаксама падсунуўся бліжэй. Відаць, і стары быў ласы на гэтакія штукі.

— Ну, хто ж тут дужэйшы з вас, хлопцы? — спытаў Міхайла.

— Вядома хто: дзе ж нам раўняцца да твайго Сёмкі? Хлопец — як той дуб усё роўна.

— Вось як?! — здаволены ўсміхнуўся Міхайла. — Ну, мае дабрадзеі, а хто са мной — старыком — паспрабуе сілы?

Усе зірнулі на рослую фігуру гэтага мядзведзя, ды моўчкі адсунуліся ўбок.

— Дык вы — вось як? — уздзівіўся Міхайла. — А так хацелася б успомніць маладыя гады і старыя косці свае выпрастаць. Ну што ж зробіш: калі ганьбуеце вы, дык мо родны сын не паганьбуе. Сёмка! Давай, брат!

— Што ж, татка, давай, — спакойна адазваўся сын.

— Го-го-го! — зарагаталі ў адзін дух усе. — Вось калі бацька з сынам пацягаюцца, — і абступілі іх ўвокал.

Тым часам Міхайла з Сёмкам селі ў пярэцяжкі, але нічога не выйшла: ні той, ні другі не падаўся.

— Калі гэтак, — сказаў Міхайла, ужо разгарачаны, — дык давай, сынку, у дужкі.

— Давай, — адказаў Сёмка і скінуў жакетку.

Усе пачалі гэтак рагатаць, што ажно Разбой забрахаў; вылецела і Міхальчыха з шалаша паглядзець, што тут робіцца.

— Ой, ой, ой! — загаласіла яна. — Бацька з сынам! Стары — як малы. Звар’яцелі! А каб вы падушыліся.

Зважна, спакойна сышліся бацька з сынам.

— Толькі без хітрыкаў, — паважна сказаў Міхайла.

— Пэўна што без хітрыкаў, — адказаў Сёмка, адварнуўшыся крыху тварам ад бацькавай барады.

І два веліканы абхапілі адзін другога сваімі жалезнымі рукамі.

Хлопцы падкінулі сучкоў на вогнішча, каб відней было.

А тым часам гэтыя асілкі, паднімаючы адзін другога, стараліся бразнуць праціўніка аб зямлю; але гэта не ўдавалася: ногі — быццам ураслі ў зямлю. Тады ўпёрліся грудзьмі гэтак цесна — як бы зрасліся разам і круціліся, быццам на таптку.

— Во, во! Стары яго паваліць!

— Во, во! Ён ужо даецца!

— Не дай пудлу, Сёмка! — крычалі хлопцы.

А ў бацькі з сынам ажно косці хрусцелі. Наваліўшыся адзін на другога, яны, здавалася, жэбры хацелі б паламаць. Страшны нават былі цені, што побач варушыліся. Былі моманты, што яны, абшчэміўшыся, быццам застылі; быццам штосьці шэпталіся. Кожны, відаць, прыдумаў спрыт, рыхтаваўся — як зваліць адзін другога. Пот з твараў іх — цурком ішоў. Вочы дзіка гарэлі. Жылы — як вяроўкі нацягнуліся. Гледзячы на іх, усім зрабілася жудасна.

— Бач, што Буслы вырабляюць: бацька з сынам! — дзівіліся хлопцы.

А тыя Буслы, здавалася, задушыць хацелі адзін другога.

— Ды будзе ўжо вам, хрышчоныя! — адазваліся дзяўчаты.

— Г-э-э-э, г-э-э-э! — стагналі Буслы.

— Во! Во! — крыкнулі ўсе разам.

Міхайла прыгнуў Сёмку да зямлі. Той ужо чуюць і рукі не распластаў; але вось ногі яго зноў, як сталёвыя спружыны, выпрасталіся, а сам ён падскочыў угару, быццам яго хто знізу гарачымі вуглямі падпёк. Як маланку спаліць — Сёмка абхапіў

бацьку, прыціснуў да сябе, падняў яго ўгару і бразнуў з усёй сілы на зямлю.

Хлопцы і дзяўчаты змоўклі. Толькі вугальчыкі трашчалі на вогнішчы. Сёмка кінуўся да ляжачага бацькі, падняў яго і пачалаваў у руку. У вачах хлопца блішчэлі і радасць, і жаль. А стары Бусел, паглядзіўшы сына па калматай чупрыне, адазваўся:

— Не гневаюся, сынку, не гневаюся. Вам — моладзі — трэба церабіць сабе дарожку і сілай, і працай.

1914

МЯДЗВЕДЗЬ

На небе толькі што ўзышла паўночная зорка. Ледзь-ледзь вызначаюцца чорнымі асілкамі высокія стагі. На пагорку, ля самага броду рэчкі, Мацей Тадэўчык — стары рыбак і паляўнічы — сядзіць на перавернутым чаўне пры слаба тлеючым вогнішчы і дыміць люлькай. Побач ляжыць на карчы яго стрэльба-дубальтоўка.

Мацей расставіў нанач венцеры ў затоках, а сам астаўся вартаваць, каб ніхто з блізкіх вёсак іх не вытрас, як часамі падшывальцы любілі рабіць.

Ля ног рыбака сядзіць калматая, чорная сучка Мурза — яго друг і таварыш заўсёды і ўсюды. Часам яна настарожваецца, утаропіць вострую морду ў бок скарбовага цёмнага лесу, што стаіць на другім баку рэчкі, буркне, піскне, прытуліцца цясней да кален гаспадара і зноў замоўкне, нюхаючы пільна вільготнае паветра.

Ціхая і мёртвая асенняя ноч. Цемра густымі пластамі ляжыць на балоце і як бы душыць усё. Нехта за рудаўкай на купінах дрыгвы хоча голасна запець, але як бы захлэббаецца, і толькі буль-бу-у-ух чуваць па баках. Няясныя зыкі заміраюць у цемры...

Часамі птушка запішчыць жаласлівым голасам. Часамі затрашчыць нешта ў бары, заскрыпіць хвоя аб хвою. Гэта вецер прачынаецца і вандруе па лесе...

У паветры адчуваецца халодная вільгаць. Дождж — не дождж, а нешта вострае і калючае, дробнае і густое.

Мурза ўсё пільней аглядаецца па баках, усё рупней нюхае паветра, гіркае і непакоіцца.

— Што гэта робіцца з табою сёнейка? Хай цябе немач, хай цябе! — кажа Тадэўчык да Мурзы і плюе ўбок. Ладзіцца заснуць пад кажухом, але нешта сон не бярэ. Трывога сабакі перадаецца і яму.

— Хай цябе немач, хай цябе!

Тадэўчык устае, папраўляе вогнішча, напіхае зноў тытуну ў люльку і дзівіцца:

— Ліха ведае! Здаецца, ужо гадоў сорак, з самага маленства, начую тутакі і заўсёды сплю, як пасля кірмашу, а сёнейка нешта не тое... Сабака, каб яго немач, чуе штосьці!

Тадэўчык апасліва азіраецца па баках, лыпіць вочы ў цемру, моршчыць лоб, а нічога ўгледзець не можа. Ён бярэ дубальтоўку, старанна выдувае куркі, вымае з раменнай сумкі пістоны, надзявае і не выпускае ўжо дубальтоўкі з рук. Мурза пры гэтым падбірае пад сябе хвост, апускае галаву і жаласліва вые.

У самым вясёлым месцы, калі часам дзе на падворку сярод белага дня сабака ні з таго ні з сяго пачынае выць, нейкая жудасць нападае на чалавека. А тут, у глушы, у Тадэўчыка ажно мурашкі заёрзалі па скуры.

— Ну, ціха, ліха! Якая трасца цябе бярэ? — просіцца ён у сабакі і гладзіць яго па натапоршчанай шэрсці. Сабака на момант цішэе, і Тадэўчыку робіцца лягчэй.

Вецер узмацнеў. Хмары заслانیлі ўсё неба. Пачаў сыпаць дробны густы дождж. Усё злілося ў адно — і стагі, і дрэвы, і прастор. Нічога не відаць. Як у студні ўсё роўна. Круг цемры ўсё цясней і цясней абхоплівае вогнішча. Глухамань ночы трывожыць.

— А мо лепей было б сягоння на печы спаць, як Наста, жонка мая, раіла, а то няхай яе немач, няхай яе!.. А ўсё гавораць, што мядзведзь ходзіць па нашай ваколіцы. Збіраюцца нават аблаву рабіць.

Думаў Тадэўчык пайсці цяпер дахаты, але спыніўся. Яму здавалася, што, калі толькі зварухнецца з месца, хтосьці кінецца на яго.

Гэтак прайшло яшчэ з гадзіну. Урэшце Тадэўчык пачаў злавацца сам на сябе, шалаху і трэску ў кустах баіцца. Сорам... Тым часам з супрацьлеглага берага рэчкі, ля броду, яўна пачуліся цяжкія крокі... Сэрца Тадэўчыка абмерла. Мурза падскочыла да берага і пачала голасна брахаць, а Тадэўчык, сціснуўшы дубальтоўку ў руках, крыкнуў не сваім голасам:

— Хто там?

У адказ — толькі цяжкае сапенне ў вадзе.

— Мядзведзь! — прахрыпеў Тадэўчык і адскочыў ад агню, каб лепей было з цемры ўглядацца ў звера і цэліцца ў яго з дубальтоўкі.

Мурза заскавытала і кінулася назад да Тадэўчыка.

Сапенне наблізілася. У Тадэўчыка шапка на галаве падымаецца. Ён коліць вачамі цемру, ды нічога не бачыць. Ён акамянеў ад страху і не можа крануцца з месца. Голас яго асекся.

Тым часам мядзведзь напіўся вады, выйшаў на бераг і на задніх лапах, як старая баба ў перавернутым кажусе, накіраваўся да вогнішча...

Калі Тадэўчык угледзеў, што мядзведзь ідзе на задніх лапах, як чалавек, перавальваючыся пры гэтым з адной нагі на другую, страх яго крыху зменшыўся з прычыны такога падабенства да чалавека. Ён адсапнуўся і ўжо мог крануць рукой і нагой. Сабака пішчаў на розныя лады. Мядзведзь наступіў нагамі на агонь, атросся і пачаў таптаць вогнішча. Яно задыміла і пачало гаснуць.

— Ратуй, Божа, — сказаў Тадэўчык у думках, прыцэліўся і націснуў курок.

— Асечка! Порах, мабыць, мокры, каб яго немач, каб яго!

Прыціснуў пальцамі другі курок, і нічога не выйшла. Пістоны ляпнулі, а набой засталіся...

Пачуўшы ляпанне стрэльбы, мядзведзь з гнеўным мармытаннем рынуўся на Тадэўчыка.

Вырваў з рук чалавека стрэльбу, зламаў папалам, адкінуў убок і абхапіў пярэднімі лапамі Тадэўчыка, як добры сябар, які хоча кума пацалаваць... Тут Мурза асмелілася ды з гучным гаўканнем накінулася на мядзведзя і давай рваць яго зубамі за заднія ногі. Мядзведзь курчыўся ад болю, паваліў Тадэўчыка і кінуўся на сучку. Яна пусцілася наўцёкі. Тадэўчык ачухаўся, звыкся трохі са страхам, і мазгі яго хутка запрацавалі:

— Уцякаць трэба не на грэблю, але ў зыбуху, у тыя кусты, дзе ў замаразках бабы журавіны збіраюць. Там мядзведзь мяне не дагоніць.

Ускочыў на ногі — і наўцёкі, але мядзведзь пусціўся за ім ўдагонку... Хаця Тадэўчык бег хутка, не аглядваючыся, але пачуў праз колькі хвілін за сваімі плячамі цяжкае дыханне звера.

Лапа, цяжкая і вострая, уелася ў паясніцу і зноў паваліла яго...

Мядзведзь стараўся дабрацца лапай да яго твару і горла, але чалавек урыўся галавой у мяккую зямлю. Тым часам Мурза насела на карак мядзведзя і ўгрызлася зубамі глыбока ў яго мяса. Мядзведзь ад болю моцна зароў і зноў пакінуў чалавека. Ён стараўся сцягнуць Мурзу са свайго карку. Трос галавой, круціўся ва ўсе бакі, увіхаўся, а сабака грыз яго не на жарг.

Тадэўчык пачуў, што на плячах у яго мокра, але, не звярнуўшы на гэта ўвагі, з усіх сіл ускочыў на ногі і пабег да кустоў.

Хмары сплылі з небасхілу. Паказаўся мутна-чырвоны месяц і слаба асвятліў абшар балота.

Мядзведзь скінуў Мурзу з сябе і зноў, з яшчэ большым імпэтам, пагнаўся за чалавекам. Тадэўчык спрытна пераскокваў з адной купіны на другую па дрыгвяных рудаўках, а мядзведзь ззаду чабохтаўся таксама досыць вёртка, але Мурза не давала яму спакою — рвала за ногі, за бакі. Тадэўчык, не чуючы болю, не аглядаючыся, імчаўся ўсё далей і далей. Гэткім чынам выбраўся ён з кустоў на поле. Ён чуў голас Мурзы далёка за сабою.

На чыстым полі ён падняў гвалт. Ад вёскі было не надта далёка, і хутка па ўсёй ваколіцы пачалі брахаць сабакі.

Тадэўчык выбраўся на гасцінец, увесь у крыві і гразі, крычаў не сваім голасам:

— Людцы, ратуйце!

Вясковыя ляцелі да яго з крыкамі: «Хто гэта?», «Што гэта?» Яны думалі, што канакрад папаўся.

— Мядзведзь! — крыкнуў Тадэўчык і страціў прытомнасць. Назаўтра людзі знайшлі ля рэчкі сляды мядзведзя, знайшлі па-ламаную папалам дубальтоўку, але Мурза прапала.

Тадэўчык доўга лячыўся ад ран на руках і плячах, ачуняў і зноў начаваў адзін на балоце і ставіў нанач венцеры ў затоках. Толькі добрага сабакі не мог сабе нажыць.

Кожны раз, апавядаючы аб тым, як сабака абараніў яго ад мядзведзя, ён стагнаў па ім, як па роднаму сыну.

ДУДАР

(апавяданне старога дзеда)

Ой чачу, ой чачу,
 Гарэлачку я хачу!

(Народная)

Спачатку, дзеткі мае, здалося мне, што старыя часы раптам устроім галавой варочаюцца да нас: вось, знакам тым, цяперака няма вінаполек — і калісьці таксама не было вінаполек. Але тутака трапілі якраз пальцам у вока. «Не заўсяды, як на дзяды», дзеткі мае! Эхэ-хэ, «што было, тое травой зарасло». Знакам тым, я ішчэ добра памятаю тыя дзянькі, калі з Рагазіны взілі пузатыя бочкі «ачышчанаі», калі па дошках талакоі качалі гэтыя самыя бочкі на высокі ганак Лейзаравай карчмы. Вось тады бываў гармідар заўсёды! Не кідалі піць, пакуль не паваліліся снапамі пад стол. «Бірка», знакам тым, ажно рабела ад значкоў. Кожны значок, дзеткі мае, азначаў медную чарку Лейзара. Э-хэ-хэ, былі рокі, калі паны браліся ў бокі. А які з мяне музыка быў у тых гадах, дык толькі дзяржыся! Бывала, калі зайграю на дудзе «Лявоніху», дык людзі ажно хадыром хадзілі! Гэткія выкрутасы выраблялі, што гіцаль іх ведае! Дасцё веры — жалезныя падкоўкі растоптвалі за адну вечарынку, — во што, знакам тым! Хоцькі-няхоцькі, і бязногі, здаецца, патрапіў бы сказаць, калі я іграў «Лявоніху», «Бычка» ці «Юрку». Не тое, што цяперашняя «борацкая» ці «крамянецкая» полька: фыц! мыц! Эт, плюнуць і то не варта.

Дык вось, дзеткі мае, адзін раз перад Калядамі выправіў мяне Лейзар у Рагазіну па гарэлку. Наста мая дала мне на дарогу ёмки кавалак свежага сала з парсюка, што нядаўна закалолі на свята, усунула ў торбу цёплы праснак. Знакам тым, усяго было досыць. На ўсялякі выпадак узяў я і дуду з сабою. Запас бяды не чыніць. Я меў храпку дуду заўсёды пры сабе трымаць. Уладзіўся як мае быць з гарэлкаю і паехаў сабе вечарком назад, аглядаючыся па баках, мо дзе воўк накруціцца на тое ліха, бо ў тую зіму цягаліся яны цэлымі ганьнямі. Каныя было ў мяне хоць цужае, але гульгатае — ідзе сабе памалу і, хоць ты зарэж яго, не пабяжыць. Знакам тым, мне страшэнна абрыдла. А тут мароз, хоць ты лысых лічы! Нешта кародзіць унутры — захацелася выпіць. Але як дастаць «трунку» гэстага? Галава мая была не без розуму. Зараз мільганула думка, што можна выкалупаць у бочцы дзюрачку дротам ад люлькі; і я ўзяўся за рабо-

ту, як Халімон за Бога ўсё роўна. Хутка я такі дагадаўся, што мой сідар даўся: выкруціў дротам адну і другую дзюрачку на славу. Дастаў з саней саломіну, усунуў у дзюрачку і давай смактаць, як тое дзіцянё сасульку. Ці дасце веры — адразу пачуў гэtki смак, нібы хто медам мазануў па душы маёй!.. Тут ужо я рад быў, што конь ідзе гэтак памалу. На грэблі, ля высокага моста, акрутня парвалася, і я тпрукнуў каню. Тутака, знакам тым, я забыўся аб марозе, аб ваўках, аб усім на свеце, разлажыў свой клумак на бочцы, як у сваёй хаце на багатую куццю ўсё роўна, і давай мяняць саломіну за саломінай. Месячык так свяціў, што нават малюсенькую дзюрачку ў бочцы, нібы слядок той ад мухі, і то бачыў яснысенька, дзеткі мае.

Хутка мне так весела зрабілася, што я зацягнуў калядную песню:

Рана, рана куры папелі, —
Святы вечар!

Выняў дуду і зайграў. Ці доўга я іграў, ці коротка — не памятаю, але воддаль задзынкалі званкі. Я спыніўся паглядзець, хто гэта едзе. Ажно з другой стараны па дарозе смаліць на чацвёрцы паніч, фурман у залатых гузіках, ляскоча доўгай пугай: жа-а-ах! Дрыжака па спіне прабірае. Пад'ехаўшы блізка, чацвёрка стоп, паніч ка мне. Я трохі, знакам тым, спужаўся. «Вось табе на! — думаю. — Адразу раскажа Лейзару аб усім». Я спрытна заткнуў дзюрачку ў бочцы мяккім хлебам, і квіта, пане Мікіта! Мая хата з краю, я нічога не знаю! Зняў шапку, пакланіўся панічу; стаю, чухаю патыліцу.

— Чаму, дурню, не іграеш? — кажа паніч. Я маўчу.

— Чаму не іграеш, дурню? — крычыць ён у другі раз. Тут ужо ніякай радачкі не дасі. Я ўзяўся за дуду і засыпаў «Лявоніху». Пан пахваліў. Пахлопаў па плячах і кажа: «Лоўка іграеш, дурню!»

— Ведаеш што, — пачаў ён далей, — паедзем ка мне, зайграеш там ігрышча, хай цябе качкі!

— Дык як жа ж я, панічок, пакіну канягу і бочку, знакам тым? — кажу я.

— Мой фурман застанецца тут, а мы з табою, дурню, паедзем на маёй чацвёрцы, — Лейзар і не даведаецца. Запражэш на раніцу майго каня, і як «га», бочка будзе на месцы. А за музыку дам табе пяць рублёў.

Квапункі вялікія: ад Лейзара шэсць залатовак і пяць рублёў паніча, дык якраз маёй жонцы на чаравікі ды яшчэ на хустку на

свята, ды яшчэ хвост мне на гаспадарку. А тут яшчэ хочацца паказаць, што ўлегцы не ўзяць мяне, знакам тым, — і на панскіх ігрышчах граю. Вось я згадзіўся. Фурман панскі застаўся бочку вартаваць, а я з панічом смарганулі на ўсе застаўкі. Платы і дрэвы ажно мігацелі ў вачах. Паніч даў мне доўгую пугу ў рукі, а я толькі — смаргуль! Ажно любя, як ляскача.

Прыехалі мы ўрэшце да панскіх палацаў. Узяў я дуду пад паху, і паніч увёў мяне ў тыя пакоі. А там паўнюсенька гасцей; панічоў, паненак, старых і маладых. Я здурманіўся. Колькі свечак, колькі лямпаў, а Божухна! А падлога маляваная, гладкая, слізкая, я проста на нагах стаяць не магу, — усё слізгаюся. Каб не падтрымлівалі мяне лёкаі нейкія, знакам тым, дык я кульгіцнуў бы дагары нагамі. А то смех, рогат. П-гі-гі! — пішчаць паненкі ценькімі галасочкамі. Го-го-го! — смяюцца панічы. Ядуць і п'юць гэтакія стравы, што я проста не ведаю, як гэта называецца. Загадалі мне іграць: я і «Лявоніху», я і «Бычка», я і «Юрку». А яны скачуць, а яны выдаюць! Гіцаль іх бяры! Нат і наскія так не патрапяць. Але неяк пальцы мае пачалі дубець. Я і пачаў даваць пудлы ў музыцы.

— А яму холадна! — засмяліся ўсе. — Ну, дык выбірай сабе паненку.

— Не жаргуйце, — кажу, — над бедным!

— Не! не! выбірай! выбірай, якую толькі хочаш — ажэнім! Зірк я скоса на тыя паненкі. А яны так круць-муць каля мяне, і так глянуць, і гэтак усміхнуцца, што ў цябе ажно сэрца калаціцца пачынае, і гарачка нейкая ўсяго прабірае. А тыя ахвоты паддаюць. Я забыўся пра сваю Насту з чырвоным носам, адважыўся, выбраў сабе кругленькую, гладкую паненачку і кажу:

— Гэта хай будзе мая!

— Я — твая! Я — твая! — піснула яна гэткам салодкім галасочкам, што я і дуду выпусціў з рук. «Ці я? ці не я? — думаю. — Нейк не верыцца».

— Пацалуй ты маю ручку! — кажа яна.

Каб гэтак, знакам тым, сказала мая Наста, дык я пihnуў бы яе ад сябе, што яна б увідзела бацьку з таго свету, а тут я раскіс — і давай цалаваць і яшчэ і яшчэ! Ніколі я смаку гэткага не чуў: ад яе нейкай парфумай і цукеркамі аддае, ажно галава кружыцца.

— Кінь дуду, пойдзем у мой пакой: там цяплей, — кажа яна, — а тут холадна!

Як непрытомны, пайшоў я за ёю, прыцмокваючы языком ад смаку, але тут я слізгануўся. Я спалохаўся. Зірк сюды, зірк туды. Дзе панскія пакоі? Дзе мая паненачка? Нічагусенькі няма!.. Я

стаю пад мастом на лёдзе, аднэй нагой у праломцы... увесь упэцканы... Цьфу паганшчына! Дуда — парваная, знакам тым, ляжыць воддаль. Цьфу, гіцаль! Я вылез на гасцінец. Каянё маё стаіць, апусціўшы вушы, нібы нічога не ведае. Бочка ляжыць на санях. Я паправіў акрутню, абцёрся снегам, сплжнуў, знакам тым, тры разы і паехаў дахаты.

— Эхэ-хэ, дзеткі мае! колькі дзён пасля мне проста млосна рабілася ад пастаяннага плювання, — было нясмачна, як бы мыш глынуўшы. Завялікая была выпіўка!

1915

ТУГА СТАРОГА МІХАЙЛЫ

Шэпты... Лясныя шэпты, чаму вас не чутна? Чаму вы анямелі?

Вочы пазіраюць вакол, шукаюць удалі, мо дзе высокай сцяною цямнее бор, мо дзе ў зелены бялее бярэзнік...

Пуста... Сумна...

На маўклівых далінах адны жылістыя карчы... Там, дзе былі гаі, жаўцее жвіровы пясок. Рэчка высахла...

Ціха... жудасна...

Шэпты... Лясныя шэпты, дзе вы?

Калісьці жылі ў гэтай ваколіцы лясныя шэпты. Высечаны лясы, знішчаны бязжаласна людскімі рукамі да апошняга дрэва... Як лысая галава старога дзеда, выглядае зямля. Вока доўга блукае па абшары, шукае дробнага гайку на пагорку, гаварлівага альхоўніку ў даліне. Дарэмна. Неба зліваецца з зямлёю. Зямля туліцца да неба. Хаткі ўбогай вёскі здалёк нагадваюць кучы каменяў.

*

Праз акенца сваёй хацінкі пазірае стары Міхайла, углядаецца ўдаль слепаватымі вачамі. Старанна прыслухоўваецца. Нібы чуе гукі лесу. Жальба агаргае старое сэрца. Лясныя шэпты ажываюць у яго душы. Стары Міхайла доўга моўчкі сядзіць. Шкада яму лесу, як роднага сына. Міхайла з дзіцячых год зжыўся з ім. Ён прывык да ляснога шуму, нібы дзіце да матчынай калыханкі.

*

Гоманы... Людскія гоманы, чаму вас не чутна? Чаму вы анямелі?

Дзе вясёлыя дзецюкі? Дзе рупныя, працавітыя людзі?..

Па вёсках ціха і сумна. Вечарынак, гульняў няма... Пакінулі сыны бацькоў старых. Пакінулі бацькі дзяцей малых. Усе здаровыя і здатныя пайшлі на вайну. Цар загадаў. А калі вернуцца — невядома...

І замарнела жыццё.

Часам па гасцінцы да воласці можна прыкмеціць некалькі згорбленых фігур. Памалу рухаюцца яны наперад. Паміж іх і стары Міхайла. Усе яны ідуць у воласць даведацца, што чуваць з вайны, мо ёсць вестка якая ад сына, ад мужа, ад бацькі... У воласці суседзям чытаюць лісты ад сваіх. Хто піша з пазіцыі, хто з больніцы — паранены, а хто — з палону. Аб некаторых ёсць весткі, што яны ўжо доўга жыць загадалі сваім родным, а самі памёрлі «смерцю герояв» на полі бітвы «за царя и отечество».

Хто плача пры гэтых навінах, а ў каго слёзы ў сэрцы застылі...

Амаль што ўсе даведаліся аб сваіх. Адзін стары Міхайла нічагусенькі даведацца не можа... Пайшлі ад яго ўсе тры сыны. Пайшлі — і ніякай весткі ад іх няма...

*

І чакае стары Міхайла вестак ад сыноў... Не есць, не п'е, усё чакае. Спаць перастаў. Праца з рук валіцца. Маўкліва пазірае ён на шырокі гасцінец.

...Сыноў віхор панёс. Сыноў мора глынула...

І чакае стары Міхайла хоць ад аднаго з іх навінкі якой — высах, згорбіўся. Што з сынамі ні здарылася б — ці жывуць, ці не жывуць — а ўсё ж лягчэй было б, каб праўду даведаўся...

Ні слыху, ні дыху...

І часта кандыбае стары Міхайла ў воласць і надакучае прыставаннямі да кожнага стрэчнага-папярэчнага: мо хто ведае, ды казаць не хоча... Просіцца, зямлю цалуе, каб яму ўсю праўдачку выказалі — ці сыноў ужо маці-зямліца забрала, ці яшчэ не...

А вестак як не было, так і няма.

І сіднем сядзіць стары Міхайла адзін-адным у хатцы. Ваўкі пад вокнамі выюць... Мяцеліцы круцяць. Віхор страху знёс. Гурбы снегу навярнула на падворку, і няма нават як дабрацца

да дзеда. Ён у снежнай турме. І тужыць стары Міхайла па родных сынах...

І сніць стары Міхайла благія сны. І знакі благія бачыць ён. То курыца запяе. То люлька з губ выпадае. То заяц дарогу пераскочыць. То жанчыну з пустымі вёдрамі спаткае...

— Напэўна, груганы даўно парасеялі костачкі сыноў маіх па чыстым полі...

*

Перастаў стары Міхайла ў воласць хадзіць, у суседзяў дапытвацца... І не хоча нават у вёсцы з людзьмі бачыцца. Рэдка калі з хаты выходзіць.

Суседзі маюць сваю ўласную бяду. Яны зусім забыліся аб ім. Як бы на свеце не было Міхайлы.

Ён тужыць моўчкі па лесе, што згінуў навакол, стогне па родных сынах, што весткі аб сабе не даюць.

Лесу ўжо ён не ўбачыць болей на роднай зямлі, а кроў сыноў недзе сыціць-корміць чужую глебу...

І старога Міхайлу апаноўвае вялікі гнеў.

— Згінь ты, прападзі, цар-бацюшка! — думае ён. — Завошта якое сіроціш ты старых бацькоў? За якое ліха ўсе мы пропадам прападаем?

*

І пайшоў стары Міхайла да суседзяў.

— Трэба склікаць сход, — гаворыць ён ім. — Трэба паслаць цару-бацюшку просьбу, так напісаную:

«Вярні нам, цар-бацюшка, сыноў нашых. Не хочам вайны. За што беднаму чалавеку вайну ваяваць? За што бедных людзей забіваць? Бо хто вернецца з вайны — бедным, як раней, застанеца».

І стараста ў воласць данос падаў:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

І валасны старшына данос падаў урадніку:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

І ўраднік данос падаў станавому прыставу:

— Бунтуе народ стары Міхайла.

Панаехалі ў вёску стражнікі царскія, са стрэльбамі, з нагайкамі. І старшына валасны быў з імі, і ўраднік, і прыстаў.

Забралі старога Міхайлу. Рукі і ногі вяроўкамі абкруцілі, па спіне нагайкамі білі, стрэльбамі палохалі ды гаварылі:

— Хто твае спадружнікі, хто твае дапаможнікі? Хто цябе бунтаваць народ вучыў?

І тлумачыў стары Міхайла:

— Мае спадружнікі — думкі-птушачкі. Мае дапаможнікі — лютасць царская. Народ бунтаваць навучыла мяне гора бацькавае. Я — сейбіт стары. Супроць цара-бацюшкі гнеў сеяў у сэрцах людскіх. А гэта не грэх. Памяніце мае словы, людцы. Народ усё роўна цара скіне, бо кроў народная — не вада дажджавая.

І старога Міхайлу пасадзілі ў царскі астрог. Глядзіць стары Міхайла праз краты жалезныя на птушак вольных і кажа ім:

— Ляціце, птушачкі, туды, куды сыноў маіх пагналі, і прынясьце мне вестачку аб іх.

Слухае стары Міхайла песні ветру і кажа:

— Ляці, вецер родны, на крыллях лёгкіх туды, да сыноў маіх, і прынясі мне вестачку аб іх.

І чакае Міхайла дзень. І чакае Міхайла два дні, тры дні. Ніякіх вестак няма. Не есць Міхайла, не п'е. Усё аб сынах сваіх тужыць.

*

І сніцца старому Міхайлу адзін дзіўнюсенькі сон.

Сонечны летні дзень. Перад яго вачамі пасекі. На іх ляжаць бяргенні, з якіх цячэ жывіца, нібы мёд. Бяргенні, як прабуджаныя асілкі, падымаюцца з моху і становяцца кожны на сваё ранейшае месца. Галіны ў адзін міг адрастаюць. Расісты папаратнік блішчыць ля ручая. Воддаль, пад стромкімі бярозамі, мухаморы растуць цэлымі сямейкамі. У небе жаўранкі пяюць. Зайчык скача з адной купіны на другую. А лес гэтка харошы, гэтка прыгожы, што проста цягам цягне да сябе старога Міхайлу. Ідзе Міхайла да лесу, выстаўляючы рукі наперад. Хоча Міхайла забрацца ў цянёк-халадок, ды сіл не хапае. Ідзе ён і... раптам прачынаецца.

І сніцца старому Міхайлу другі дзіўнюсенькі сон.

Перад яго вачамі зялёны луг. Ён стаіць ля рэчкі на грэблі і чакае сыноў сваіх з кірмашу. Вось чуе званок Антонавай жаробкі, знаёмую песню Цыпрука Рабога: «Як паехаў сын Данілы»... Вось цягнуцца шнурам фурманка за фурманкай. Едуць суседзі. Усе ў святочных святках. Бабы ў новых каптурах з белымі карункамі. Дзяўчаты ў чырвоных хустках з макавымі кветкамі. Дзецюкі ў вышываных кашулях навыпуск. Дзіва! Колькі панакуплялі абаранкаў, пірагоў, пасудзіны рознай. Дзеці дзьмуць

у паліўныя конікі. Дзірачкі пальчыкамі перабіраюць. Усе яму кажуць:

— Дзень добры, дзядзька Міхайла!

— Дзень добры! Дзень добры!

І дзівіць яго, чаму так шмат народу едзе, а сыноў яшчэ няма... Пачынае калаціцца яго сэрца. Каго б аб сынах ні пытаўся, ніхто не ведае...

— Дзе сыны мае?

Ён таропіць вочы ў даль балотную лугоў.

— Дзе сыны мае?

І сніцца старому Міхайлу грэці дзіўнюсенькі сон.

Пажар — не пажар. Грымоты — не грымоты. Хмары — не хмары. Што ж гэта? Дарогай ідзе вялікая грамада народу — са стрэльбамі, з гарматамі. Усе яны гнеўныя, і ўсе яны вясёлыя. Песні спяваюць. Стары Міхайла вострыць вушы. Прыслухоўваецца. Знаёмыя галасы.

— Сыны мае! Сыночкі...

Наперадзе грамады ідуць яго сыны — у салдацкіх шынялях, барадатых, абветраных, але вясёлыя-вясёлыя... Стары Міхайла прасцірае рукі:

— Сыны мае... Сыны мае...

— Татка... Татка... Цара скінулі... Народ волю здабыў... Волю...

— Стрэльбу мне... Стрэльбу! — просіць стары Міхайла. — Пойдзем біць царскіх прыслужнікаў. Выпусцім на волю добрых людзей з турмы.

— Пойдзем! Пойдзем! — даюць каманду сыны старога Міхайлы.

— Пойдзем! Пойдзем! — падхоплівае народ.

І радасць расце ў грудзях старога Міхайлы, як начлежны касцёр на балоце. Сэрца не вытрымлівае такой радасці.

Калі раніцай прыйшлі браць на дапрос старога Міхайлу, ён ляжаў на турэмным сенніку на каменным памосце, і на яго твары застыў выраз вялікага шчасця.

Гэта быў яго апошні сон.

БОНДАР

I

Стары Даніла славіўся на цэлую ваколіцу сваімі вырабамі: вёдрамі, начоўкамі, цабэркамі і лыжкамі, якія выходзілі з яго рук моцныя, гладкія і вельмі зграбныя. Ён іх прадаваў на ўсіх кірмашах. У яго іх ахвотна куплялі ўсюды, і ён жыў з жонкай прыпяваючы.

Дзяцей у іх не было, гарэлкі ён не піў, так што «залатыя рукі», як казалі аб ім суседзі, кармілі яго даволі шчодро. А «залатыя рукі» не настолькі цікавілі іх гаспадара Данілу тымі залатоўкамі і рублямі, што яны яму давалі, як здатнасцю і кемнасцю.

Мэтай яго жыцця былі не заробаткі, а праца сама па сабе, той любімы час працы, які дае праўдзівае шчасце майстру.

Кожную пасудзіну паасобку ён рабіў натхнёна ад пачатку да канца. Майструючы, ён не думаў ні аб чым іншым, як аб сваёй рабоце. Забываў аб ядзе, аб сне. Нікому, апроча жонкі, няможна было глядзець, як ён майструе. Суседзі гэта ведалі і не заходзілі ў яго хату, каб не перашкаджаць. А калі хто, не ведаючы, заходзіў да яго ў час работы, дык стары Даніла пакідаў працу і з нецярплівасцю чакаў мінуты, калі той выйдзе. А калі хто доўга заседжваўся, дык гаспадар выходзіў з цярплівасці і прасіў не перашкаджаць і не дурыць галаву рознымі байкамі. Выходзіла так, што ён міжволі выганяў людзей з сваёй хаты.

Людзі трохі злаваліся на яго за недалікатнасць, але прывыклі, і ніхто яго не чапаў. І Даніла так правёў усё жыццё, — год за годам, адзін дзесятак за другім, — аж да сівізны.

Нельга сказаць, каб Даніла нудзіўся пры рабоце. Яго жыццё было поўна для яго цікавасці. Жонка Аўдоця ўсім простым, добрым і падатлівым сэрцам наскрозь была пранята майстэрствам Данілы. Як адгалосак, як цень свайго мужа, яна жыла яго жыццём, радавалася яго радасцямі, гаравала яго горам; падабалася ёй тое, што яму было даспадобы, і ганьбіла тое, што ён не любіў. Ён быў як бы сонцам, а яна — планетай, якая кружылася вакол сонца.

Даніла лічыў сваю жонку адзінай разумніцай на ўсю ваколіцу, бо яна яго добра разумела. А суседзяў ён лічыў нічога не вартымі, неразумнымі. Ён глядзеў на іх, як на няўдалыя цабэркі з крывых, нязграбных клёпак або як на шурпатыя драўляныя лыжкі, што рабіў яго канкурэнт-паргач Макар.

Аб розных справах сваёй працы ён раіўся толькі з жонкай. Яе ацэнка была для яго вельмі дорага.

Іранічна глядзеў бондар на суседзяў. Ён глядзеў на іх звышку, нібы ведае вельмі важную, вялікую таемнасць, якую ім недаступна ведаць. Ён ведае, але цвёрда хавае гэты скарб, бо суседзі яшчэ не дасялі. Ён не радаваўся іхняму няведанню. Наадварот, усёй душою хоча, каб людзі зразумелі, але яны няздольны зразумець і будучь бязлітасна яго выкпіваць, калі б толькі ён аб гэтым пачаў гаварыць.

І ён песьціў у сваім сэрцы агромную радасць творчасці. Ён бы жадаў выказаць вяскоўцам, як трэба кемна вастрыць начынні-інструменты, як трэба разумным вокам выбіраць дрэва на клёпкі, на дны, на начоўкі, як зграбна можна гэтыя пасудзіны рабіць. Ён бы ім апавядаў аб тым, як ён дадумаўся да розных паляпшэнняў у бондарскай рабоце, дзе ён выкрыў сваю форму, свой спосаб. Ён бы паведаміў аб тым, як захопліваюць чалавека нязмерная радасць і шчырае шчасце, калі ён бачыць, што рукі яго твораць адну пекнату.

Шмат аб чым хацеў гаварыць людзям стары бондар, але ён нёс пакуту маўчання з пакорай у сэрцы. Гэта яго мучыла, але ён усё роўна не патрапіў бы выказаць словамі сваіх пачуццяў і сам толькі туманна разумеў прычыны сваіх імкненняў.

II

Зімовая ноч. У вёсцы цёмна, усюды спяць. Толькі ў маленькай хатцы на канцы вёскі мігае агеньчык. Лучына дыміць і чадзіць. Непрывычнаму чалавеку было б кепска пры гэтым асвятленні, а прывычнаму — лепей і не трэба. І вось пры лучыне пільна і клапатліва тупаюць два чалавекі — бондар Даніла і яго жонка Аўдоця.

Даніла рыхтуецца да новай цікавай працы.

Сама пані з двара заказала ў яго начоўкі, цабры, вёдры і некалькі лыжак. Трэба доўга рыхтавацца. Адразу, проста з моста, не прымешся за такую работу. Трэба адкінуць, як шалупіну, усе жыццёвыя будні — сон і яду, аб чым Аўдоця і не адважвалася яму напамінаць, бо ён мусіць увайсці ў свой незвычайны стос: забыцца аб усім вакольным і ў цішы начной, калі грукату-стукату няма, думаць і думаць, меркаваць і меркаваць, маляваць сабе ў галаве гэтыя пасудзіны, нібы ён іх ужо бачыць гатовенькія; абмазгоўваць, як прыняцца за работу, якія матэрыялы ўжыць, якімі інструментамі рабіць, каб выйшла як найлепш, як найпакней, як найскладней, каб урэшце пані ўцяміла, што ён

за чалавек, які таланны, убачыўшы багатыя Данілавы думкі ў постацях драўляных пасудзін.

Трэба так працаваць, каб рук і плеч не чуць, каб сэрца мле-ла, каб пот цурком ліўся.

Па блеску яго вачэй, па маршчынах на яго лбе Аўдоцця пазнае, што «пачалося». Яна ціха пазірае на мужа. Цяпер лішняга слова яму казаць нельга.

Даніла выбірае гэблі, скоблі, разцы, нажы, далаты, сякеры і сякеркі, гладзіць і мацае іх рукамі, пільна да іх прыглядаецца, адкідае злосна адзін інструмент, зноў за яго бярэцца, сумняваецца, разважае, нюхае жалеза, прыцмоквае губамі, ківае галавой і нешта мармыча сабе пад нос.

Аўдоцця мяняе лучыну за лучынай, абшароўвае, абламвае вуголі і ўсімі сіламі стараецца трымаць «вечны агонь» у адной меры. Яна сапе, уздыхае, кашляе. Дым лезе ў вочы, у горла, але яна маўчыць. Яна захоплена жаданнямі Данілы. Пры сваім нецікавым абавязку яна пазірае на мужа і дзівіцца на «залатыя рукі».

Цуд пачынаецца.

Бондар вострыць інструменты. На першы погляд здаецца, што гэта рэч вельмі простая і звычайная. Але так здаецца людзям, якія нічога цікавага ведаць не хочуць. Шліфоўка інструментаў — рэч і не простая і не звычайная. Трэба ведаць, які брусок — ці цвёрды, ці мяккі, ці гладкі, ці крупчаты — падходзіць да кожнага начыння. Трэба ведаць, як трымаць брусок, колькі разоў і як плюнуць на яго. Трэба цяміць, як шараваць — ці наўскос, ці проста, ці памалу, ці хутка, ці моцна прыціскаць, ці памаленьку, каб было акурат у меру. Кожнае начынне мае свае капрызы, свае вымаганні, якія майстар павінен памятаць, як свае пяць пальцаў. Потым глянец — з глянцам пачынаецца новая, цікавая гісторыя. Крывавым потам плаціць бондар за гэтую гісторыю. Ён патрабуе, каб інструмент блішчэў і пераліваўся ў розныя колеры, як люстэрка, як празрыстая вада. І ён наводзіць глянец. Потым кладзе свае інструменты ў рад на вэрштат. Бярэцца ўбок і дзівіцца на іх, як на любых дзяцей. Адыходзіць. Глядзіць далёк. Расшырыць вочы. Сажмурыць. Зноў падыходзіць. Хіліцца над інструментамі, нібы хоча іх цалаваць. Пачынае на іх дзьмухаць, хукаць. Блеск на сталі атуляецца слом сивога туману. Потым туман патроху пачынае сыходзіць, напамінае колер перламутру і хутка знікае. І зноў інструменты блішчаць, як неба ў яркі дзень.

Даніла здаволены.

У яго рабоце ёсць вялікі вопыт. Вопыт набываецца доўгімі гадамі, рупнасцю, цяплівасцю, трываласцю і замілаваннем да сваёй працы.

Не толькі Даніла, але і Аўдоця гэта разумее вельмі добра. І яна не даецца дзіву, што муж возіцца некалькі гадзін са шліфоўкай інструментаў.

А як жа іначай!

Пры гэтым муха не павінна гудзець, мыш не павінна скрабці, ды, наогул, ніхто з жывых істот не мае права перашкаджаць майстру.

Строгі закон Данілы добра ведае Аўдоця. За ўсё жыццё яна вышкалілася. Ёй здаецца, што нават вецер цішэе ў той час, як Даніла майструе, дрэвы на гародзе не шумяць і птушкі не пяюць. Аўдоця не дзівіцца. Іначай быць не можа. У мужа — вялікая сіла.

III

Пакончана з інструментамі: навостраны, як брытвы, адпаліраваны, як люстэркі.

Бондар падбірае матэрыял — калодкі, палены і дошкі, што ў вялікім запасе ляжыць у яго хаце.

З ім побач клапоціцца і Аўдоця.

А чым далей, тым работа вымагае больш кемлівасці, больш адказнасці, становіцца цяжэй і мудрэй і, разам з гэтым, усё прыямней.

Аўдоця без тлумачэння разумее.

Ім абаім кружыць галовы вялікае здарэнне: пані пажадала мець у сваёй гаспадарцы хвалёную работу «залатых рук» Данілы.

Во хто яго ўрэшце зразумее і ацэніць!

А гэта ўжо не мужыцкага роду асоба, а з таго гатунку людзей, што ўсё ведаюць...

Даніла ззяў. Памаладзеў. Парухавеў. Тое, да чаго ён рваўся ўсё жыццё, само насустрач ідзе. Во каму ён пакажа свой таёмны скарб — пані, вялікай пані, з вялікага двара! Дзеля гэтага варта была безупынная праца дзесяткаў год, пры якой ён рваўся кудысьці, каб адкрыць людзям свой уласны новы свет.

Шчырая радасць грэла і Аўдоцю.

Ці ж можна словамі перадаць, як Даніла падбіраў клён, бярозу, дуб, асіну на цабэркі, вёдры, начоўкі і лыжкі, арэшнік на абручы з сваіх лепшых запасаў?

Ці ж можна апавядаць аб тым, як ён пераглядаў, перамацваў рукамі, прабаваў на язык палены, дошкі і звычайныя кавалкі

дрэва, як ён іх сушыў, як з імі няньчыўся, каб стварыць з іх новае харавство, каб у іх душу пераліць.

Ці ж можна казаць аб тым, як ён бачыў мастацкім вокам старога майстра ў нямых кавалках дрэва гаварлівыя, пявучыя, вабныя сваёй зграбнасцю і грацыяй начоўкі, вядзёркі і лыжкі?

Ці ж можна адмаляваць пры гэтым жывую ігру яго твару, выразныя рухі яго цела, як ён усё разважаў і туды і сюды, і ў добры і ў кепскі бок, нібы закладваў фундамент вялікаму гораду?

Даніла гарэў на сваім уласным агні. Даніла лез усё вышэй і вышэй па невідочнай лесвіцы.

IV

І расла яго творчасць, нібы казка, што прыняла раптам формы праўдзівасці.

Гэта былі не вёдры, не начоўкі, не лыжкі, а дзіўны сон пекных форм. Гэта былі ажыццёўленыя мары Данілавага сэрца. Гэта было тое, дзеля чаго варга і жыць, і пакутваць...

Звычайнае, простае вока бачыла б у гэтых пасудзінах звычайныя і простыя рэчы. Звычайнае вока лічыла б дзяцінствам урачыстае свята Данілавага сэрца. Звычайнае вока часта глядзіць на золата і думае, што гэта камень. Звычайнае вока не захапляецца парывамі вялікай душы, не блішчыць агнём шчырага падзякавання вялікаму майстру.

У пані з двара незвычайнае вока. Яна ўгледзіць дарагі скарб там, дзе ён папраўдзе ёсць.

Так, прынамсі, думаў Даніла, а з ім, разумеецца, і яго жонка Аўдоця, калі яны на малых саначках везлі ў двор пані бялюткія, як малако, як пена марская, гучныя, як шкло, пасудзіны. Яны былі зграбныя, лёгкія, як бы жывыя: вось-вось у паветра ўзнімуцца. Вось-вось зайграюць, як скрыпкі. Пад яркім зімовым сонцам яны пераліваліся рознымі колерамі, нібы крыштальныя.

Штохвіліну Даніла і Аўдоця спыняліся і здзьмухвалі снежны пылінкі з новых пасудзін. Кожную пасудзіну Даніла прабаваў рукамі на звон. Яна выдавала свой асабісты голас. Лёгка было падабраць з іх новы, па-свойму цікавы, музычны інструмент, на якім можна было б іграць шчырыя, чулыя песні шчырага і чулага сэрца бондара Данілы...

Нашто тут патрэбны струны, ноты, пышныя абставіны багатых салонаў, калі ўсё прыгожае відаць і ў прастаце і шчырасці?

Захацеў чалавек, і сам сабе ўладзіў свята-гульню. І сонца на яго тады па-новаму глядзіць, і камень, і дрэва яму песні пяюць.

Даніла туліў да грудзей пасудзіну і любаваўся:

— Якое моцнае ядро! як камень, як жалеза: хоць ты гарматы па ім вазі! Вунь, бач, жонка, як я стану на гэтае ядро нагамі, і ліха яго не возьме.

Даніла паставіў на снег ядро і намерыўся наступіць на яго нагою.

— Што ты робіш? — крыкнула спалоханая Аўдоцця.

— Я не баюся — стану, — бо моцнае! — заартачыўся Даніла.

— Няможна... — у роспачы застагнала Аўдоцця.

— А вось папрабую! — настойваў Даніла.

— Ты вар'ят! — заламала рукі Аўдоцця.

— Го-го-го! — зарагатаў Даніла. — Я ж гэта толькі пажартаваў. Ты думала, што сапраўды стану? Эх, баба дурненькая! Го-го-го!

І смяяўся ён шчыра, як дзіця.

Аўдоцця маўчала. Яна не магла прыйсці ў сябе ад перажытага страху.

Гэткім чынам яны прывезлі пасудзіны ў двор да пані. Тут радасць бондара вырасла да таго, ажно дух захоплівала. Сэрца стукала так моцна, што Даніла сам пужацца пачаў. На валаску паміж жыццём і смерцю знаходзіцца тое, за што ты ўвесь свой век гараваў...

А вясёлая сям'я вераб'ёў клапацілася каля стайні, білася-дралася паміж сабою, фанабэрылася, хохлілася і несупынна шчабятала плёткі-байкі. А снег блішчаў, вочы сляпіў.

Вясёлы быў свет, апрануты ў пухкі, снежны кажух, і весела было бондару Данілу.

— Зараз пачую прысуд пані, — думаў ён. — Яна правільна ацэніць, бо не такая варона дурная, як нашы мужыкі.

І пані вырасла ў яго думках вельмі высока. Яна надзене на яго чало вянок славы.

Аўдоцця чытала ўсё гэта на яго твары і не менш за яго хвалялася.

На дзядзінцы ля паніных пакояў пад самым ганкам санкі спыніліся. Тут наляцела, як саранча, цэлая плойма вераб'ёў. Яны пачалі кружыцца, як заварожаныя, над бялюткімі пасудзінамі.

Ці іх вабіў пах свежага дрэва, ці мо былі захоплены пекнатой пасудзіны — хто іх ведае! Толькі яны кружыліся над саначкамі ўсё ніжэй і ніжэй і нешта гаварылі-шчабяталі паміж сабою на вясёлай, зычнай мове птушак.

Спачатку Даніла цешыўся з гэтых малых прыхільнікаў яго таленту, любаваўся імі, а потым, о... не паспеў ён і охнуць, як адзін верабей, хітрон і падшывалец, апаганіў чысценькі, бялюткі цабэрак.

Крыкнуць не маглі ні Даніла, ні Аўдоцця. Яны акамянелі. Малы шальмец так нахабна выкпіў чыстыя пачуцці гэтых людзей, што яны сцерлі б яго ў пылок, калі б ён не ўзняўся на самую высокую вежу панскага палаца.

Доўга скрабаў Даніла цабэрак вострым сцызорыкам і не прыкмеціў, як падышла да яго аканомка і загадала адвезці пазудзіны на кухню.

О, як закалацілася яго сэрца...

V

Як ашпараныя, выскачылі з панінай кухні Даніла і Аўдоцця. Пані нават не зацікавілася глянуць на пекную работу Данілы. Заплаціла не гаргуючыся, і гэтым справа скончылася. Грошы ён кінуў ля ганку, выйшаўшы на двор. Употаўку ад яго іх падняла Аўдоцця.

Пані, сама гэтага не разумеючы, бязлітасна плюнула чалавеку ў самую душу, зрабіла яму такую рану, якая ніколі не загоіцца. Крыўда была бязмежна балючая, неспадзяваная, хацелася яму валасы сівыя рваць на галаве і выць. Яго скінулі з гары ў глыбокую яму.

Усю дарогу, ідучы назад у вёску, ён сваёй жонцы ні слова не сказаў. Ішлі яны, як з пахавання. Даніла пахаваў найлепшую частку сваёй душы. Памерлі яго мары, якімі ён цешыўся ўсё жыццё.

Сонца засумавала разам з ім. Поле снежнае непрытульным зрабілася. Хвоі пад сівымі зімовымі шапкамi шапацелі аб вялікім Данілавым горы. Увесь яркі абшар пакрыла жалоба...

Ці зразумеюць людзі Данілу? Не! Будуць кепікі строіць з яго, дурнем абзавуць.

Як вярнуліся Даніла з жонкай дахаты, дык паваліўся на кучу белых стружак ля свайго варштата. Жонка не пробавала яго ўцяшаць. Тая самая распач вісела і над ёю. Слёзы, гарачыя і буйныя, капалі з яе вачэй на гліняную падлогу...

Пасля гэтага здарэння Даніла стаў маўклівы і пануры. Бондарства ён закінуў. Інструменты яго паіржавелі, бо ў хаце ён рэдка калі бываў — валяўся цэлымі днямі п'яны ў карчме пад сталом. Бедная Аўдоцця цярпела і голад, і холад, але пераносіла ўсё моўчкі і нікому не жалілася.

А як прывезлі суседзі з карчмы нежывога Данілу, дык яна таксама голасу не падняла, толькі ціхутка плакала.

А як людзі змайстравалі труну, шурпатую і нязграбную, і як палажылі Данілу ў гэту труну, тады толькі ўспомніла яна «залатыя рукі» нябожчыка. Якім бы вокам Даніла глянуў на гэтую непрыгожую труну?

Яе сэрца прабраў вялікі жаль па дарагім чалавеку. І яе гора пачало вылівацца ў прыгожыя словы сумных прычытанняў.

Аўдоцця павалілася вобземлю і пачала галасіць, даючы волю свайму гору. Ніхто не мог яе супакоіць. Суседкі слухалі, слёзы выціралі і дзівіліся, адкуль такі гладкі язык у заўсёды маўклівай Аўдоцці.

— Калі б каго-колечы з нашых Даніла навучыў, той добрым словам успамянаў бы, як бацьку роднага шанаваў. А то ад пані з двара пахвальбы чакаў. Не туды заехаў!

Так гаварылі суседзі.

Хутка за сваім старым памерла і Аўдоцця. Па ёй ніхто не галасіў, бо была адна-адзінокая, без сваякоў і без родных.

1920

ДВАНАЦЦАЦІГОДНІКІ

Ужо болей за сто год, як воддаль тракту, на пагорку, стаяла вёска Такароўшчына. Вёска невялікая — сяліб каля дваццаці. Але яна вызначалася ва ўсёй ваколіцы сваім багаццем. Хаты зграбныя, высокія, чыстыя, пакрытыя не саломай, як у суседніх вёсках, а драпіцамі. Кожная хата мела на сваім дзядзінцы добрую, чыстую студню; пры кожнай сялібе быў добры агарод, садок, а воддаль шырыліся палосы тлустага, чарназёмнага поля, а далей — высокі панскі лес, а за лесам — балота, а за балотам — сплаўная рэчка Слізянка.

Такароўшчына славілася на ўсю ваколіцу найлепшым збожжам — чыстым і ядраным, найлепшай жывёлінай і добрымі тканінамі. Гэтыя тавары такароўцы вазілі прадаваць на кірмашы ў ваколічныя мястэчкі, або гандляры прыезджалі да іх у вёску купляць.

Заўсёды ўвосені, калі з поля ўжо ўсё было сабрана, калі кірмашы па мястэчках ажыўляліся і ўсюды гаргэкала саранча гандляроў, — за такароўскія тавары тварыліся цэлыя авантуры, скандалы і гісторыі: кожнае мястэчка вастрыла зубы на та-

кароўскія вырабы. Кожны гандляр прыцмокваў губамі, успамінаючы Такароўшчыну. Аб Такароўшчыне гаварылася ва ўсіх крамах, шпітальных і сінагогах. За Такароўшчыну пачыналіся ў часы малітваў спрэчкі, сваркі, а часамі нават і бойкі. Пэйсы і бароды луналі ў паветры, як павуціна на платах і дрэвах на асеннім шляху.

І было за што: кожнаму гандляру хацелася здабыць такароўскія тавары. Задобрываў ён такароўцаў рознымі гасцінцамі і гарэлкай. А такароўцы харахорыліся, як гусакі: фанабэрыя іх расла, як на дражджах; гонар квітнеў, як бэз у маі; і павага да сябе ў такароўскіх гаспадароў расла ў грудзях сялянскіх такшпарка, ажно не тоўпілася, і на ўсе запытанні ў скаканні вакол іх і заглядванні са смагай у самыя зрэнкі такароўцы адказвалі няяснымі і нявызначанымі «г-м-м», «пабачым», «памацуем», «пагутарым», «паспеем», «прыедзеце да нас» і іншымі такімі слоўцамі, якія хмеляць, вабяць, абяцаюць і не абяцаюць, якія спаць не даюць па начах местачковым гандлярам.

І вось гандляры пускаліся навывперадкі ў Такароўшчыну ў асенні дажджлівыя раніцы і нават па начах. Кожны з іх хацеў быць першым, кожны хацеў сабе загарнуць смятану такароўскай працы і заўсёды канчалася тым, што ў адну любую раніцу ў Такароўшчыне пачынаўся такі шум, такі гармідар, ажно з ваколічных блізкіх вёсак прыбегалі сюды, як на пажар. Гэта, як наўмысне, усе гандляры з'язджаліся разам, і каля кожнай хаты стаялі пяць-шэсць фурманак. Тут зноў бароды і пэйсы ляцелі, як птушкі, па вуліцы, і сінякі на тварах цвілі, як васількі.

Такія катавасіі звычайна канчаліся «хэрымам». Гэта значыць, што ўсе гандляры згаварваліся паміж сабой і зусім не куплялі тавараў у такароўцаў у вёсцы, а пастанаўлялі так, што ў якое мястэчка, да якога гандляра такаровец сам павязе свой тавар — той без перашкод купляў у яго за пэўную цану, вызначаную «хэрымным» кагалам.

Тут у такароўцаў гонар ападаў на некалькі квінтаў уніз, і яны самі вазілі тавар да тых, хто ім болей спадабаўся і хто лепей угашчаў. Гэтак у іх вялося спрадвеку. Яны шчыра працавалі, добра жылі, і ад іх людзі яшчэ лепей зараблялі.

Так ішло пакаленне за пакаленнем. Старыя паміралі, маладыя старэлі, а малыя падрасцілі. Было ўсё спакойна, добра і ішло, як па заведзенаму добраму загарку¹.

Суседнія вёскі зайздросцілі ім за багацце, не любілі іх, стараліся ўсялякімі штукамі такароўцам дапякаць.

А разбурыць супакой душы такароўца было надта лёгка. Было адно чарадзейнае слова, ад якога такаровец дрыжэў, нібы

ўбачыўшы перад сабой страхоцце: ён, пачуўшы гэтае слова, чырванеў, бляднеў, дрыжэў і адсоўваўся назад, як ад пука запаленай саломы. А слова гэтае было зусім простае, звычайнае: «кутнік».

І, здаецца, смех адзін бярэ — назваць заможнага гаспадара з Такароўшчыны «кутнікам». Але калі які малы жэўжык-пастух часам, калі ўзбураны такаровец забярэ ў хлеў яго карову з поля за патраву, крыкне на дарослага, як дуб, асілка з Такароўшчыны «кутнік», дык той адразу нямеў, язык прыклеяваўся да губы і — «ні бэ, ні мэ, ні кукарэку» — асілак слабеў і не ведаў, што рабіць, ажно жаль было глядзець на яго. Такаровец выглядаў, як жывы труп, і толькі салопаў асалавелымі вачамі.

У чым была сіла слова «кутнік»?

А вось у чым.

Зямля Такароўшчыны належала не да сялян, а да блізкага пана Магдановіча, багатыя маёнткі якога рассыпаны па ўсім павеце і займаюць, бадай, дзесятую часць усяго павета. Калісьці ў яго прадзеда ляжаў дзікі пустыр зямлі без усялякага ўжывання, і вось гэты пустыр ён аддаў у арэнду на дванаццаць гадоў некалькім сялянам, якія збудавалі там хаткі і пачалі гаспадарыць. Людзі былі рупныя і працавітыя, дык вось праз некалькі гадоў яны абрабілі гэту зямлю вельмі добра і зажылі, што называецца, багата. Вёска расла з кожным годам — дарасла ажно да дваццаці хат. Панасадзілі сады, забуяла поле, і гэты пустыр зрабіўся расем, не горшым за любы з маёнткаў пана Магдановіча.

Кожныя дванаццаць гадоў яны аднаўлялі кантракт, штогод плацілі акуратна арэнду і жылі прыпяваючы, забываючы аб тым, што гэтую зямлю пан Магдановіч у іх можа адняць у кожным канчатку злыбеднага дванаццацігодніка.

У кожным дванаццатым годзе такароўцы хмурнелі, непакоіліся, стараліся скакаць перад панам Магдановічам на ўсе лады і задобрываць яго рознымі падарункамі і работай: талакой вазілі яму бявенне з лесу, талакой касілі яму балота і заворвалі вярстовыя шнуры ў маёнтку; бабы дарма жалі яму поле, мужыкі вазілі снапы ў панскае гуменішча і да позняй восені малацілі яго збожжа.

У такім годзе ў іх саміх заўсёды гаспадарка была запушчана, і ў гандляроў было зацішша, без «хэрымаў» і без боек. Да гэтага і пан, і такароўцы так прывыклі, як да Вялікадня, як да рэкрутаў, як да хаўтураў, і без усялякіх неахвот або напамінанняў так рабілася ў кожным дванаццацігодніку.

Гэты год заўсёды лічыўся страшным судам для такароўцаў. Яны ў гэтым годзе рабіліся набожнымі, святкавалі ўсе святы,

пасцілі ўсе пасты, хадзілі і ездзілі за дзесяць вёрст у царкву маліцца ў кожную нядзелю, і за добрыя грошы поп служыў добрую імшу аб тым, каб Бог-Гасподзь уміласцівіў сэрца пана Магдановіча, каб пан не артачыўся і падпісаў надалей кантракт.

Кожны раз цёмная грозная хмара з Такароўскага неба мінала лагодна, сонца ззяла зноў: пан без усялякіх закавычкаў падпісаў кантракт яшчэ на дванаццаць гадоў. Жыццё такароўцаў уваходзіла ў сваю звычайную каляю. Яны забываліся, што іхні дабрабыт стаіць, як гмах на пяску або на вулкане, і з ранейшым закаханнем ратаюць да сваёй зямелькі, аблітай іхнім потам і крывёю, яны браліся за працу. Яны стараліся не думаць аб тым, што яны — толькі арандатары або «кутнікі-дванаццацігоднікі». Адвечная рана, якая перадавалася ім з пакалення ў пакаленне, на час зрасталася.

Іначай і быць не магло. Бо іхняе жыццё на зямлі пана Магдановіча цягнулася, як доўгая, лагодная песня, дзе кожная страфа мела дванаццаць радкоў, і толькі апошняе слова дванаццацірадка было бурлівае, трывожнае, якое хапала за сэрца...

Іначай і быць не магло. Бо ўжо болей ста гадоў, як яны тут жывуць. Ужо разы тры-чатыры будынкі нанова перабудоўваліся за гэты час. Ужо тры-чатыры разы мяняліся гаспадары, мяняліся паны ад бацькоў да сыноў. У іх ёсць нават свой магільнічак на пагорку, дзе над пагніўшымі, абросшымі шэрым мохам крыжамі шумяць матулі-елкі.

Іначай і быць не магло. Бо, здаецца, тыя самыя салоўкі, жаваранкі і вераб'і, што спявалі песні калісьці іх дзядам, калі тыя гнулі свой карак над сахой на роднай глебе, пяюць і цяпер старадаўнія песні. Тое самае сонейка свеціць ім удзень, тыя самыя зоркі і месячык мігацяцца ўночы; тыя самыя песні пяюць іхнія жнеі на полі і начлежнікі на расцяробе...

Іначай і быць не магло. Бо сэрцы і думкі іхнія ўраслі ў гэты кавалак зямлі, што завецца Такароўшчынай, глыбокімі карэннямі. А вочы, здаецца, аслеплі б без гэтых садочкаў, без гэтага поля і без сіне-блакітных даляў, якія акружаюць з усіх бакоў Такароўшчыну.

Такароўцы забываліся аб тым, што яны арандатары. Часам, каб збіць іх гонар, зайздрослівыя суседзі аб гэтым ім калі-нікалі напаміналі. Пачуўшы слова «кутнік», такаровец хадзіў цэлы тыдзень маўклівы і, як хворы баран, матаў буйнай галавой...

Слова «кутнік» калала такароўцу мазгі і спіну, як вострая шпілька, псавала яму настрой, як бы ў час шлюбу хтосьці зацягнуў хаўтурную псалму.

Зайздрослівыя суседзі з гэтага часта-густа карысталіся і паказвалі такароўцу, дзе ракі зімуюць...

І гэтае слова «кутнік» таксама пераходзіла з пакалення ў пакаленне, як хлеб, без якога абысціся ніяк нельга.

Такім чынам, плыло жыццё такароўцаў цэлыя дванаццаць дванаццацігоднікаў, пакуль маёнтак перайшоў да новага наследніка, які пачаў заводзіць у сваіх маёнтках новыя парадкі.

І вось тое, чаго такароўцы пужаліся болей ста год падрад — ад дзядоў да ўнукаў і праўнукаў — насунулася раптам на іх, як воўк на дарозе ў калядніцу на адзінокага падарожніка. Новаму пану спадабаўся гэты добры, аброблены мужыцкімі рукамі абшар зямлі: ён задумаў далучыць Такароўшчыну да самага блізкага свайго маёнтка...

Кантракта надалей ён не падпісаў.

Такароўцы спахмурнелі не на жарт. Малілі-прасілі пана, падбаўлялі арэнды ўдвойчы, утройчы, у чатыры разы. Пан зартачыўся. Нічога не памагло.

«Выбірайцеся адгэтуль!» — быў адзін яго адказ.

Што тут рабіць, дый што тут рабіць?

Непрытомныя, счарнелыя, як галавешкі, лёталі такароўцы ад мястэчка да мястэчка да сваіх купцоў на раду-паратунак. Заварушылася ўся ваколіца ад гэтага гвалту. Шумелі-гаманілі гандляры, суседзі перасталі іх клікаць «кутнікамі», шчыра шкадавалі і раілі не выбірацца з сваіх сяліб ні за якія грошы. Гэткім чынам пражылі яны год без усялякага кантракта і без арэнды, бо пан не хацеў браць грошай. Пачаліся суды, якія з павета перайшлі ў губерню.

Ад судоў у такароўцаў запусцілася гаспадарка: распрадавалі яны апошнія здабыткі, каб плаціць адвакатам, зрабіліся беднякамі. Суд цягнуўся два гады. Выйграў пан. Хоцькі-няхоцькі, прыйшлося выбірацца з роднага гнязда. Бабы галасілі-прычытвалі, прашчаючыся з роднай зямелькай. Вочы ў сялян былі наліты крывёй, як яны свае апошнія манаткі клалі на вазы, выязджаючы з Такароўшчыны. Разбрыліся яны па ўсёй ваколіцы, хто за запашніка, хто за парабка, а некаторыя нават ў горад выехалі.

Праз некалькі дзён, калі ўжо вёска стаяла пустая і сваёй цішынёй наводзіла жуту на людзей, у адну ноч пажарышча зафарбавала неба. Усе будынкi ў Такароўшчыне дашчэнт згарэлі; згарэлі нават і сады. Ад быўшай багатай і вясёлай вёскі засталіся толькі чорныя печкі і падмуроўкі.

Пан Магдановіч добра ведаў, што гэта работа былых такароўцаў, але ён па «дабраце» сваёй маўчаў, бо лесу ў яго было

досыць і, апрача таго, ён баяўся, каб сяляне са злосці не падпалілі яго маёнткаў.

Ад першай славы такароўцаў і знаку не засталася. Яны хутка з гэтага павета ўсе выбраліся. Толькі, як жывы сведка мінуўшчыны, адзін стары дзед Лявон застаўся тут. Калі ўся сям'я яго сядзела ўжо на возе і кленчыла-ўпрашвала дзеда сесці з імі і «ехаць у свет», ён упёрся і нізашто не хацеў ехаць.

— Я тут радзіўся, я тут і памру!

— Ды як жа ты будзеш жыць адзін? — плакалі яго дзеці, унукі.

— Буду жыць, колькі мне паложана, — казаў ён.

І вось дзед Лявон застаўся тут. Гэта быў мужык гадоў семдзесят, высокі, лысы, сухі, з маленькай сівай бародкай, троху згорблены, але яшчэ моцны, жылісты і вытрывалы. Адзін з слаўнага роду такароўскіх старадрэвін, якога праца ад зары да зары на полі выгадавала і загартавала яго сілы як бы на векі вечныя. Ён ледзь не шэсць дванаццацігоднікаў тут выжыў.

Быў ён пасля разбурэння Такароўшчыны ў суседняй вёсцы ў аднаго гаспадара, які прыняў яго ў сваю хату з шчырым сэрцам і шанаваў, як роднага бацьку. А Лявон, не любіўшы есці дармовы хлеб і жыць злажыўшы рукі, працаваў у гаспадара лепей яшчэ за маладога і быў, як скарб у хаце. Праз год пры Лявоне гаспадарка ў таго чалавека значна паправілася.

— Відаць, рука такароўца зроблена не з гэткай гліны, як нашыя рукі! — гаварылі суседзі з зайздрасцю.

Кожны з іх меў бы за вялікае шчасце прыняць да сябе старога Лявона.

Адно толькі было з ім у хаце прыкра: ён з кожным месяцам рабіўся ўсё болей і болей маўклівым і суровым. Здавалася, што ён на ўсіх злуецца. Моўчкі выходзіў на работу, без гутаркі працаваў, ціха еў, без малітвы клаўся спаць. Ніколі нельга было ад яго пачуць слова аб сваіх, якія выехалі ў далёкі свет, ці аб Такароўшчыне, што ляжала перад яго вачамі. А калі хто пры ім пачынаў гаварыць аб Такароўшчыне, дык ён адразу выходзіў з хаты. Пры ім ужо стараліся аб гэтым не ўспамінаць.

Так прайшоў цэлы год.

І дзівя — Лявон за гэты год пакрапчэў, спіна выпрасталася, вочы блішчэлі. Ён нібы памаладзеў. Невядомая сіла крапіла яго, маладзіла. Людзі ажно пужацца пачалі Лявона, называлі яго ціха «чараўніком».

Пачаўся раптам мор на жывёлу.

У аднаго гаспадара воўк каня зарэзаў на начлезе — вінавацілі Лявона. Град поле пабіў — вінавацілі Лявона. У суседа

раптам сын, малады і здаровы дзяцюк, занядужаў і высах, як трэска.

— Лявонавы штукі, — гаварылі людзі.

А гаспадар, у якога Лявон жыве, усё багацеў ды багацеў...

Усе гэтыя «прыметы» кіравалі сялянскія думкі на тое, што Лявон — чараўнік. Кожны так думаў, але баяўся гаварыць, каб, чаго добрага, Лявон «ліха яму не нарабіў за доўгі язык».

Вёска, дзе жыве Лявон, хацела як-колечы вызваліцца ад яго, але не ведала як.

На другі год раптам, у адзін светлы дзянёк, Лявон зусім змяніўся, зрабіўся іншым чалавекам, як бы ад яго адышлі «злыя чары»: пачаў гаварыць з людзьмі. Сышла суровасць з твару. Ён павесялеў і зрабіўся такім гутарлівым, ажно зноў задзіўлю людзей. Цэлымі днямі гаворыць і гаворыць — і толькі аб Такароўшчыне: аб тым, як жыў раней у сваёй хаце, як яго бацька гаспадарку там ладзіў, якія ў яго былі шнуркі, якая жывёліна, які сад і г. д. Таксама ён вельмі прыхільна і прыязна адносіўся да тых, хто яму гаворыў аб Такароўшчыне, аб гвалце і крыўдзе маладога пана Магдановіча.

— Цэлы год туга ела мяне, — тлумачыў ён сялянам. — Я хацеў усімі сіламі забыць аб сваёй гаспадарцы, аб Такароўшчыне. Нейкая злосць трымала мой язык у жалезных шчэмаках, і я не мог слова казаць добрым людзям. Я ведаю, усе мяне пужацца пачалі, але гэта ўжо мінула. Крэпак быў бацька мой, да ста гадоў жыве, вечны ўспамін яго душы. І я вольна чую, што і мае сілы пачалі цяпер крэпнуць. А то, бывала, кожныя дванаццаць гадоў такі страх, што пан не падпіша надалей кантракта,гнуў маю спіну ў тры пагібелі. Кантракт быў цяжкай хваробай усіх нашых такароўцаў. Цяпер гэтая хвароба мінула.

Дзед смяяўся.

Павесялелі разам з ім і вясковыя. Трывога, якую ён сеяў паміж іх сваёй суровай маўкліваасцю, мінула, і жыццё іхняе пайшло зноў звычайным шляхам. Калі ў каго з іх здаралася няшчасце ў гаспадарцы, дык ужо Лявона ў гэтым не вінавацілі.

Разам з перамай у Лявонавай натуре ўчынілася яшчэ другая прыгода. Цэлы год ён ні разу не быў на зямлі былой Такароўшчыны, стараўся ў той бок не глядзець, а цяпер пачаў бываць там штодня. Кожны дзень аглядаў сваё папялішча.

Бывала, у самы гарачы час працы, як бы ўспомніўшы нешта вельмі пільнае, кіне работу і шпаркім крокам пойдзе ў Такароўшчыну. Абыходзіць усе падмурожкі, мацае рукамі разваленыя печы і ідзе адтуль да падмурожкі сваёй хаты. Тут ён стаіць

доўга і нешта мармоча сабе пад нос. Пры гэтым у яго постаці робіцца перамена. Старэе адразу на дзесяць год. Гора вырастае ў адзін міг: галава апускаецца ніжэй, вочы тухнуць, і старыя хрыплыя ўздыханні напамінаюць гуд пілы, якая рэжа мяккі гніляк. Так стаіць ён адзін, як шэры корч, з гадзіну. Потым падыходзіць да печы, гаспадарчым вокам аглядае яе з усіх бакоў. А калі дзе цагляна вывалілася, падымае і асцярожна кладзе на тое пустое месца ў печы, скуль яна вывалілася. Абыходзіць печ некалькі разоў, потым сядзе і паглядае ў падпечча, раптам ускочыць, абмацае рукой чалеснік, кіўне галавой і выпрастаецца. Зноў маладзее на дзесяць год. Ідзе ў вёску.

Так праходзіць дзень за днём. Сяляне да гэтага прывыклі. Тлумачаць:

— Беднага Лявона цягам цягне да месца старой гаспадаркі. Не можа забыць.

Здарылася так, што пасля трох гадоў зацішыша ў Такароўшчыне, дзе зямля без будынкаў была, як асірацелая, і наводзіла жудасць сваімі комінамі, там зноў закіпела жыццё. На доўгіх карах² пачалі з навакольных вёсак вазіць туды бярвенне. Запахла свежым дрэвам і сасновай смалой. Цэлымі днямі стукалі сякеры і гудзелі пілы. Працавала шмат людзей. Адразу ставілі некалькі будынкаў: ток, пуню, хлеў, хату для парабкаў, хату для гаспадара, якая будавалася на панскі манер — з часаных бярвенняў, з нямецкімі вугламі, з адмысловымі ганкамі і вялікімі вокнамі.

Наняўся туды на работу і стары Лявон. Ён адразу звярнуў на сябе ўвагу галоўнага майстра сваёй кемнасцю і стараннасцю. А здароўе ў яго было такое, што ўсе проста дзівіліся. Бывала, падыме сам такое бярвяно, што і малады не патрапіў бы падняць. А якія вясёлыя байкі ён баяў пры гэтым, ажно ўсе рабочыя покатам са смеху каціліся. Дзеда Лявона любілі ўсе: і сам пан, і майстар, і работнікі. Гарэлку піў ён болей за ўсіх. Любіў пасля выпіўкі дужацца з маладымі, і як толькі абхопіць каго-колечы сваімі жылістымі рукамі, дык той толькі задыхаўся і адразу — гульгіць, як сноп.

Работа пачалася вясной.

Лявон, як толькі паступіў на работу, пабудаваў сабе з аполкаў будку каля печы сваёй былой хаты і жыў там адзін. За гэта і работнікі пры будоўлях і суседзі з ваколіцы называлі яго «дамавіком». Ён на гэта не злаваўся, так уцягнуўся і прывык да гэтай мянушкі, што калі часам звалі яго імем «Лявон», дык не адклікаўся.

Разам з будынкамі ішла работа і на полі. Навезлі шмат жывёлы, коней, валоў, кароў, авечак і птаства.

Аралі, сеялі, касілі, жалі, і ўсё было звезена ў новыя будынкі. Тут ужо відаць было, што не мазолістая рука панурага гаротніка-ратая будавала для сябе гняздо, дзе памалу сам гаспадар на сваім коніку возіць бяровенні, майструе курную хацінку, праз год з'яўляецца пуня, потым ток, і кожная здабытая жывёліна — вялікая падзея ў яго шэрым жыцці. Не. Тут будавалася гняздо багатыра. Як залаты дождж, сыпаліся дукаты. Пан сам пальцам аб палец не крануў, а дзесяткі людзей, найміты-нявольнікі, за яго працавалі. Як у казцы, усё зрабілася адразу. Як «га», га-тоў быў рай на зямлі. За адно лета паспелі нават сажалку выкапаць пад пагоркам, агароднік-немец пасадзіў вялікі сад, абапал дарогі да гаспадарчага дома былі пасаджаны прысады — маладыя таполі. Высокі, новы, афарбаваны крыж з масянжовым Панам Езусам красаваўся на дарозе да новага фальварка, як шчыры вартаўнік багатырскага гнязда. І маладыя прысады выглядалі таксама, як шарэнга малайцоў, якія вартавалі новы хутар, што красаваўся сваімі бялюткімі, высокімі, зграбнымі будынкамі, дзе ўсё было зроблена з багатай рукі — і пекна, і моцна, і выгодна. А ў гумнішчы было поўна збожжа. Пахла свежым сенам, кветкамі, якія былі клапацілівай рукой пасаджаны каля ганка аксамітнымі клумбамі-дыванамі. А заводнае стада пасвілася ў лагчыне. Кожная штука выглядала, як лялька, як намалёваная. Новы фальварак выглядаў паміж вакольных вёсак, як багата прыбраная каралеўна, акружоная вясковымі бабамі-прыслужніцамі. І само неба, само сонца іначай глядзела на новы фальварак, чымся на вакольных вёскі: першаму светла ўсміхаліся, а на апошнія хмурыліся або іх зусім не прыкмчалі.

Адна толькі фігура Пана Езуса на новым пышным крыжы выглядала небагата ў сваім багацці. Здавалася, што ўзялі жабрака з-пад цвінтара, надзелі яму карону на галаву і назвалі царом, а ён тым часам выстаўляе руку, кланяецца і просіць капеечку, кажучы пры гэтым: «Я — самы просты з простых. Я — самы бедны з бедных. Я — самы добры з добрых. А палацы будавалі, на гэтым полі працавалі, гэтыя жывёліны даглядалі мае браты — бедныя мужычкі. Бойцеся Бога. Як найбольш спакоры. Багатыя маюць радасць у кароткім жыцці на зямлі, а бедныя на векі вечныя на небе. Бедныя будуць на тым свеце ў раі, а багатыя — у пекле. Шкадуйце багатых і будзьце паслухмяны».

Ад папялішча Такароўшчыны і пуху і духу не засталася. Новы фальварак пан назваў Магданоўшчынай. Загадаў ачысціць зямлю з-пад лому, цаглін і смецця і заараць на зіму.

Вось пасля таго, як знік апошні след былой гаспадаркі Лявона, дзед зноў зрабіўся маўклівым і суровым і перабраўся ў туую хату, да таго самага мужыка, дзе ён раней жыў.

І зноў перарабіўся з «дамавіка» на «чараўніка». І ўсе яго зноў пачалі пужацца. Ад былых слядоў яго любай зямелькі засталіся толькі адны старыя могілкі, якія пан не адважыўся знішчыць.

Гэтыя могілкі яшчэ лучылі душу старога Лявона з сваім мінулым, якое ніколі не вернецца. Нібы стары крыж, выглядаў ён паміж крыжамі, дзе па асенніх начах выстаіваў па некалькі гадзін... Але думкі яго былі глыбока захаваныя і цёмныя, як дажджлівая асенняя доўгая ноч, як нямая ціхасць магілы.

Тым часам восень рабілася ўсё больш гнеўнай. Пачаліся халады, маразлівыя ночы. Мокры снег, ад якога зямля парабілася топкай і гразкай, і цёмныя лужыны стаялі на рудым іржанні.

Але толькі для бедакоў-гаротнікаў гэты час вее непрытульнасцю і нудою, ад чаго месца себе знайсці цяжка. Для багатых — адна прыемнасць. У асеннія доўгія ночы пачынаюцца балі, гульні і розныя вясельныя забавы. Віно льецца ракой. Найлепшая яда навалена гарамі па пекна прыбраных сталах. Пары кружацца ў вальсах. Музыка вабіць сваёй кволасцю і далікатнасцю. Галовы хмялеюць, а губы, як жывыя макі, цягнуцца да пацалункаў. Вочы блішчаць пад павалокай туману, як у сумуючых анёлаў на малюнках.

Вось гэтакім чынам краталіся асеннія ночы і ў новым хутары Магданоўшчыне. Гуляць можна смела, баяцца няма чаго: на дварэ пільнуюць панскі супакой злосныя сабакі-ваўкадавы; людзі са стрэльбамі — верныя слугі-вартаўнікі. Можна гуляць.

У адну ноч, у самым разгары панскай гульні, раптам пачалася завіруха, як бы ў часе Неранскага або Бальтасарскага піру: роўна апоўначы ў адну хвілю полымя абхапіла ўсе новыя будынкі, і цьма навокал асвятлялася жудасным, колеру крыві, вогнішчам. Загудзеў моцны вецер, і агонь разрастаўся. У адну гадзіну агністы аграмадны язык так лізануў новы хутар Магданоўшчыну, што ад яго засталіся такія самыя знакі, як ад былой вёскі Такароўшчыны. Усё згарэла — і дабро, і жывёлы. Чуць людзі паспелі выратавацца. Не дапільнавалі ні злосныя сабакі, ні панскія найміты.

Назаўтра Лявон, нібы пастарэўшы за ноч на дваццаць гадоў, згорблены, слабы і хілы дзядуля, пайшоў да пана Магдановіча і прызнаўся, што гэта ён падпаіў фальварак.

Лявон сказаў слабым дрыжачым голасам:

— Вось усе гэтыя апошнія гады злосць на цябе трымала мае сілы. Як пакусліваю гадзіну, я грэў у сваіх грудзях пякельную помсту на пана за тое, што ты знішчыў нашыя, крывёй і потам здабытыя гаспадаркі. Во гэтымі каравымі рукамі я яшчэ хацеў задушыць пана, але ўстрымаўся: не хацеў паганіць свае чэсныя мазолістыя рукі панскай нячыстай крывёю...

А як людзі скручвалі вяроўкамі рукі і ногі старога Лявона, ён не бараніўся, толькі нешта неразборліва мармытаў сабе пад нос. З старых мутных вачэй капалі слёзы.

1921

НА ЗАЧАРОВАННЫХ ГОНЯХ

На зачарованых гонях, нібы тры адвечныя вартаўніцы, шукалася тройца зграбных стромкіх хвоек. Нібы карагодніцы, якія во-во пусцяцца ў скокі, хвойкі рухалі зялёнымі пругкімі рукамі-лапкамі.

Вілаватымі ланцугамі-карэннямі хвойкі былі прыняволены некім да гоняў. Хтосьці паставіў іх тут глядзець за тым, што чыніцца вакол.

Загартаваная двухкльковая саха грызла зачарованыя гоні з году ў год, пераварачвала лусты-скібы чарназёму. Смаглай, жывой зверыноу з дрэва і жалеза саха ўядалася глыбока ў глебу.

Нуканне і тпруканне аратая, лясканне драцянкі па абручах-скабінах калматай кабылкі сыпаліся на глебу невідочным насеннем. Як шрот аб бляху, дзынкалі гукі мужыцкія аб чорныя барозны, аб сухія равочкі.

Земляроб пры гэтым гнуўся і крактаў. Во-во прыпадзе грудзьмі да гоняў. Во-во зрасцецца з чарназёмам. Во-во і кабылка распластаецца-расцягнецца ракам па барознах на ўсіх чатырох нагах. Глеба іх глыне — і знаку не застанецца...

Вялікай прагнасцю дыхала глеба. Яна любіла, калі над ёю рыпалі-хрустелі косці, калі мускулы рабіліся цвёрдымі, як дубовыя сукі, і пругкімі, як сталёвыя спружыны. Яна любіла, калі гарачая жыжа поту бруднымі ручайкамі разыходзілася па глыбокіх зморшчынах загарэлага твару. Яна любіла, калі шышкі-мазалі глебнага колеру цёрліся-шараваліся, як брускі, і фарбаваліся крывёй.

Глеба гадала шчырае замілаванне да сялянскага болю, на-тужнасці і асілкасці...

Зрашатаваная агнёвымі шыламі сонечных праменняў, глеба выціскала паўзверх сваіх захаваных хохлікаў зялёныя шпількі руні.

Барадой мядзяна-злотнай кучаравіліся мільённакопныя шчоткі жытніх каласоў, тырчэлі, як дрот-шчаціна на чорным карку аграмадзістага япрука. Да ярка-сонечнага полымя ў блакітнай вышцы, як ніткі-змейкі, цягнуліся каласы, упарта імкнуліся да чорных бульбінкаў-жаўранкаў, якія сыпалі з неба ў нізіны зыкі-пералівы, булькалі жвірова-жоўтай рачулкай.

*

Калісьці на гэтых зачарованых гонях шуткавалі дзяўчаткі-калінкі лясныя, прыгонніцы панскія, шуткавалі зазубленымі сярпамі-палумесяцамі. Сярпы жорстка глымзалі жытнія гоні, прагна глыталі каласы, сноп за снопам, мэндлік за мэндлікам.

Хай гікае панскі прыганяты, хай ляскае раменны гадзюка-бізун, — красуні маладыя перакідваліся вясёлымі жартамі.

Грэх не жартаваць, калі жар-сонейка грае, калі птушкі, званочкі двухкрылыя, звяняць, калі вакол хмялююць шклянныя далечы і мітусяцца палосы зялёна-кудзерных гайкоў.

Грэх не жартаваць, калі ў далі-дальняй шэрыя купінкі хатак вясковых у самыя воблакі лезуць, калі з гладышкоў-комінаў коціцца дымок ружова-сіваюсенькі і верціцца рухліва-бурштынавымі клубочкамі-яблыкамі...

А познімі змрокамі ідуць маладыя жнейкі дахаты, ідуць грамадкай цеснай, босыя. Чырванюць кветкі-вышыўкі на белі востракантовых хвартушкоў. Бялююць хусткі на ільняна-русых полымах валасоў.

Ці не лябёдка гэта перакінуліся раптам у залачонавалосых дзяўчатак?

Ці не чарадзеініцтва рэй вядзе на вытаптанай сцяжынцы-каруне?

На спінах камень-боль вісіць. На тысячы міль цягнуўся летні дзень. Ад цямна да цямна працавалі — пан скардзіцца не павінен.

Пелі яны хорам, усе разам. Шчыры смутак, як мёд ліповы, кадзіліў змроннасць. Волі жадалася:

Дайце вы мне вольку —
Я ў зязюльках апынуся;
Дайце вы мне крылкі —
Я да пташак прылучуся...

«Вольку!» — адгалошвала мутна-цёмная шыр сваімі чатырма старонамі.

«Вольку!» — вышываў нехта любавабнае слова на небе чырвонымі пчолкамі.

*

Гарачы кісель льецца з высатаў уніз. Сонечна-варны дзень. Зачарованыя гоні во-во растопяцца ад гарачыні, як сала на патэльні. Пад трыма хвоямі гудзіць цёмнае воблака куслівых аваднёў. Зярняткамі-лятункамі носяцца яны ў паветры на адным месцы.

— Ой, ратуйце, людзюхны добрыя... ратуйце... — жаласліва-жудасна вохкала глеба.

— Ра-туй-це!

Стогн дзікі, працяглы, як асенняя ноч, вырываўся з-пад тройцы хваёвай, з-пад трох дрэваў нямых. Пад дрэвамі быў курганок-муравельнік. Вялікім ахапкам сіўцу здаваўся ён хвойкам. У ім і па ім ёрзалі рудыя, зухаватыя мурашкі. З муравельніка тырчэла гола-меднае цела мужыка. За рукі ён быў моцна прывязаны вяроўкамі да яловага пня — так моцна, ажно рукі трэскаліся і выварачваліся з суставаў. Па жывым карчы чалавечага цела капашыліся соткі мурашак...

Хадыром хадзілі сукі-рэбры, «чорныя» мужыцкія косці пад скурай бруднай не хадзілі, а скакалі... Валасы ў мужыка былі скалмачаныя, потныя ды абсыпаны чорнай мукою-пяском. І твар скрыўлены быў, аблеплены зямлёй: не даваўся мужык, не хацеў лезці голы ў муравельнік...

— Ра-туй-це-е...

Разявіўся моцна мужык. Чорнай трубой глядзіць скрыўлены рот. На языку таксама пясок. На носе — таксама. Упарты, відаць, быў мужык, не даваўся. Яго галавой, як сахою, аралі людзі па зачарованых гонях. Вунь і след ёсць на пруткай зямлі. Якраз баразна.

Яго цягнулі за ногі галавой уніз.

— Інчай нельга было, — казалі панскія найміты, — брыкаўся, шэльма!

— Рат...

Тут хрыплы голас абарваўся. Нібы бочка трэснула... Толькі вочы вылезлі на лоб, мужыцкія вочы — шчырыя, жаласліва-страшныя і нямыя. Слёзы кап-кап, і мокрыя сцежачкі расціраліся па зямлістым твары мужыка.

— Хліп-хліп! Хліп-хліп!

Ціхі плач рваўся з валасатых грудзей.

Да самага вечара прыйдзеца галышком пасядзець у муравельніку. Злоўчынак быў вялікі — прыгоннік украў булку хлеба з панскай пякарні... Надта ўжо дзеці есці хацелі — жаласць прабірала...

*

Чорнай дзяругай вісіць асенняя ноч над зямлёй. Ні зоркі адной зверху, ні іскрачкі знізу. Вые вецер асенні, вые, як галодная звярына. Рыскае вільготны гад пад буйным дажджом і кідае з гнілой пазухі жмуты страхоццяў ва ўсе бакі. Стогне пустое поле. А дождж плюхае аб жорсткае іржаннё, якое тырчыць на зачарованых гонях няголенай барадой старога дзеда. Войкаюць тры хвойкі, ківаюцца ва ўсе бакі і крэхчуць.

Жуць і непрытул спацыруюць па цёмных абшарынах. Золкасць коціцца атрутным макама над зямлёй. Доўгая-доўгая асенняя ноч. Канца ёй няма.

Упірайся вухам у цемру і пільна прыслухайся: шэпт, чалавечы шэпт пад трыма хвоямі хаваецца. Трывожнае, жудка-зловае «шу-шу-шу» гойдаецца адтуль...

Кінь моцна вокам у цемру і рупна паўзірайся: цені, тры чалавечыя цені шавеляцца пад трыма хвоямі.

Хто іх клікаў сюды апоўначы глухой? — Лёс, нядоля мужыцкая!

Дзікі, прадсмертны крык нырнуў з-пад хвоек; такі крык, ажно ўся зямля закародзілася. Рэзалі чалавека, мучылі яго ў глушы.

Цішыня...

Рыдлёўка глуха совалася ў зямлю, шоргалася, дзынкала аб каменні. Доўга шапталіся тры цені, а потым утанулі, расплылі ў чорнай вільготнай воўне асенняй ночы.

Назаўтра трывога пайшла гуляць па ўсёй ваколіцы:

— Пан прапаў... пан прапаў...

*

— Сам антыхрыст засеў у ім! — гаварыў поп пра сына Макара Канцавога.

Высокі і худы быў Міхась, Макараў сын. Вочы ў яго былі глыбокія, задумёныя і цёмна-сінія з аганьком, — здавалася, што зараз бухнуць яны полымем і запаліць усіх. Як глянуць на чалавека — наскрозь яго бачаць. Такія ўжо чароўныя вочы: гнеўныя, гнеўныя. Але затое як скажа слова дзяцюк, дык чырвон-

цам кіне — добрае, добрае было слова яго. А простае, а разам з гэтым мудрае — мужыкі слухалі і наслухацца не маглі.

— Ну, з кніжкі чытае, дый годзе!

Міхась служыў на фабрыцы ў горадзе. Час ад часу прыязджаў у родную вёску. Прывозіў кніжачкі. Але непісьменныя сяляне любілі лепей яго жывую гутарку.

Аб чым ён гаварыў?

Аб усім гаварыў ён. З яго гутарак гарапашнікі даведаліся, скуль ліха на свеце. Так добра даведаліся, што задумалі сагнуць гэта ліха ў тры пагібелі, як асілак падкову конскую. Задумалі бунтавацца проціў цара і паноў.

— У гарэтыка-Міхася рогі на лбу і хвост ззаду, — гаварыў поп, — нячыстая сіла ў ім гняздзіцца. Ён — антыхрыст.

Ківалі галавамі мужыкі і грозна маўчалі. Рукі сціскаліся ў кулакі. Вочы гарэлі. Во-во кінуцца людзі на папа... во-во юху яму спускаць... Во-во ад яго толькі мокрае месца застанецца...

Стрымліваліся мужыкі.

Пад бокам ураднік сядзеў. Вусы ў урадніка тырчэлі, як у ката. Твар быў круглы, як качан капусты. Нос чырвоны, як бурак, — ураднік часта сівуху пробаваў. А вочы ў яго былі, вочы! Шклянныя і гідкія. Як два слізкія казённыя арлістыя гузікі, блішчэлі яго вочы. Як брудная кіпучая вада ў гаршку, бурлілася з яго глоткі хрыпла-п'яная непрыстойная ляянка.

— Закатую да смерці с-с-сукіных дзяцей, — бурчэў ён. — Закую ў ланцугі ды ў Сібір адпраўлю!

Уцёк Міхась. А «бунтарскія» кніжачкі з горада сяляне закапалі, як нябожчыкаў, на зачарованых гонях пад хвоямі.

*

Панскі маёнтак стаяў воддаль ад зачарованых гоняў, на паляне. Дахам бляшаным ён рос угару, а вокнамі-вачамі волата зіркаў навакол.

Вокны бачылі ўсю ваколіцу. Ад іх не ўтоішся. Сяляне, праходзячы воддаль, заўжды шапкі рвалі з галавы і комкалі іх у каравых пальцах, як надакучлівых шчанят.

У адну раніцу...

Зарагаталі вокны крывавым смехам. Задыміліся страшна.

Нібы ў панскіх пакоях стаяў нехта вялікі ды з вялікай люлькі піпкаў — дым пушкаў праз вокны.

Закашляў панскі дом, і чырвоныя языкі пачалі высоўвацца з усіх яго шчылін, — з дзвярэй і акон. Загулялі языкі, пачалі лізаць сцены. З сцен раслі ўверх велічэзнымі кветкамі!

Бу-у-ух! бу-у-ух!

Сцены зарыпелі, заскрыпелі. Уверх падымалася чырвоная гара; расла, бухала аграмадным велікодным яйцом; сыпала-брызгала з сябе крываваых пеўняў, залатых змеяў; пускала пукі зорак угару і рагатала.

Жудасна рабілася хвойкам на зачарованых гонях, жудасна і цікава:

— Якое ж гэта свята ў маёнтку? Ці ж званы званілі?

А святаў шмат — у календары не змесціш: то царскі дзень, го божы дзень, то панскі дзень, то так сабе дзень. Лічы — і заблытаешся.

На папялішчы панскага маёнтка людзі рэпу сеялі. Добрая рэпа расла — у цівунскую галаву. Дзівіліся людзі і надзівіцца не маглі. Хоць вязі ў горад напаказ!

*

На зачарованых гонях.

Зноў сонечны летні дзянёк. Зноў жнейкі жнуць. Толькі не для пана — для сябе. Ніхто над каркам не стаіць. Вясёлая песня рвецца з грудзей і раскідваецца на абшарах гукамі-клічамі.

Адвеку мы спалі,
І нас разбудзілі...

«Разбудзілі» — варочае ім водгаласамі прамяністая сонечная шыр.

— Разбудзілі!

1922

ТРЫ КРЫЖЫКІ

Гэта былі не звычайныя крыжы, якія мы бачым на могілках, або ў царкве, ці на абразах.

Гэта былі тры маленькія, нязграбныя крыжыкі, пісанія на паперы мазолістай, каравай рукой Янкі Гарбача.

Тры палачкі ўдоўж і тры ўпапярок.

Янка Гарбач так заўсёды падпісваецца.

Тры крыжыкі складаюць усю яго пісьменнасць і навуку.

Такія яго крыжыкі добра ведала даўнейшая воласць.

Такія крыжыкі ставіць ён на паперах і ў цяперашнім сельсавеце.

І, здаецца, крыжыкі гэткія самыя, як і ў іншых непісьменных сялян, але Янка іх заўсёды пазнае хоць паміж сотні такіх жа, напісаных не яго рукой.

Ён іх пазнае так, як пазнае сваю касу, пугу ці свой воз паміж іншымі такімі ж прыладамі гаспадаркі.

Ён іх пазнае так, як чалавек пазнае сваю авечку ў вялікім стадзе чужых авечак альбо бабу сваю на кірмашы сярод вялікай грамады баб у такіх жа, як у яго жонкі, хустках.

А на першы погляд здаецца, што ніякай розніцы няма паміж крыжыкамі Янкі Гарбача і такімі ж грамзаламі іншых непісьменных сялян.

Гэта толькі здаецца.

Янка Гарбач ведае свае крыжыкі, як сваё імя. Шмат поту яны яму каштуюць кожны раз, як прыходзіцца яму падпісвацца.

Ён сапе ў бараду, вочы пільна наставіць у паперу, цэліцца доўга-доўга і пачынае выводзіць крыжыкі, нібы будыніну будзе.

Як сахою па раллі, водзіць ён пяром па паперы. Доўга майструе, пакуль стануць крыжыкі ў радочку — адзін за адным, як жывоханькія. Нібы тры камарыкі, адзін меншы за другога.

Янка ўкладае ў гэту пісаніну ўсю сваю кемнасць, усю істоту, усе думкі і настроі, якімі ён перапоўнены ў той час.

Праўда, кожны раз крыжыкі выходзяць у яго па-інакшаму, у залежнасці ад яго настрою, але ён іх ведае. Таўшчыня і даўжыня палачак гэтых крыжыкаў заўсёды напамінаюць яму аб тым, пры якіх варунках ён іх пісаў, калі пісаў, што тады думаў, ці ён быў тады вясёлы, ці смутны.

Гэта ўсё Янка пазнае па крыжыках паводлуг іх ліній, паводлуг таемных прыкмет, вядомых толькі яму.

Пісьменныя людзі ставяць пры гэтых крыжыках яго імя і прозвішча. Так даецца тлумачэнне да іх, каб у канцылярыі ведалі, што гэтыя крыжыкі азначаюць «Янка Гарбач».

Янка вельмі гардзіцца тлумачэннем пісьменных: жартачкі — ён так мудра піша, што тлумачэнне патрабуецца. У Янкі тады з'яўляецца на твары выраз надзвычайна вучонага чалавека...

Янка Гарбач бывае на ўсіх сходах, усюды выступае з прамовамі, і на ўсіх рэзальюцыях — аб кааператыве, аб школе, аб пераходзе на шматполле — мітусяцца яго тры крыжыкі.

Ставіць свой подпіс крыжыкамі для яго хоць і цяжкая праца, але ён гэта вельмі любіць. Вугалем на сцяне іх крэмае, зімой па снезе кійком малое. А калі часам задумаецца, дык пальцам

перад сабой у паветры іх пачынае выводзіць, нібы па ўспацеўшай шыбіне.

*

— Кінь, нарэшце, свой магільнік! — казаў аднаго разу настаўнік іхняй вёскі Янку Гарбачу.

— Які магільнік?! — здзівіўся Янка і выставіў на настаўніка пару вострых, як цвікі, вачэй.

— Свае тры крыжыкі, — лёгка ўсміхнуўшыся, мяккім голасам вытлумачыў настаўнік.

— Як тры крыжыкі?! Мой подпіс?!

Янка так аслупянеў, нібы настаўнік казаў яму, каб ён нажом адрэзаў свой нос і кінуў сабакам.

Пры гэтым ён у паветры папісаў пальцам тры крыжыкі.

— Цяпер усе павінны ўмець пісаць і чытаць, — вёў далей сваю гутарку настаўнік выразна і цвёрда.

— Ты вось кожны раз прыходзіш ка мне, каб я табе чытаў розныя павесткі, розныя паведамленні, газету, законы аб зямлі і іншыя патрэбныя справы.

Настаўнік доўга гаварыў яму аб патрэбе ўмець пісаць і чытаць.

Янка Гарбач маўчаў.

Ён апусціў голаў, апусціў цяжка, нібы бязмен, узвешаны ўніз галоўкай. Кучма рыжаватых, паджарыстых валасоў, настаўленых супроць твару настаўніка, былі нямым доказам Янкі. Здавалася, што ён за такое прыставанне хоча бадаць настаўніка ў грудзі сваёй успацеўшай лабацінай з невідочнымі рагамі.

Выразу твару Янкі не відаць было, але па ўсім целе яго як бы прабегла знутры думка, тарганула яго ўсяго, скалатнула, нібы вецер яблыню — і зноў захавалася глыбока ўнутры...

Шкада зрабілася Янку сваіх крыжыкаў... Ён так да іх прывык за ўсё жыццё...

Так прывыкае чалавек да сцен турмы, у якой прыходзіцца яму сядзець часам доўгі час. Пры вызваленні з няволі ён пачынае сумаваць па сваёй каморцы з жалезнымі кратамі.

Настаўнік назіраў за Янкам і чакаў, што далей будзе.

Настаўнік быў адзеты ў вопратку «зашчытнага» колеру ў вытрыманым стылі. Жаўтавата-брудныя бацінкі-амерыканкі на нагах, скруткі да кален, парваныя нагавіцы. Усё гэта напамінала нядаўны час вайсковага камунізму. Выгляд настаўніка, вырваны з эпохі грамадзянскай вайны, нібы клінам уразаўся ў наш час мірнага будаўніцтва. Тры гады ён жыве вось у гэтай глушы.

Увесь свой час змагаецца з вясковай цемрай. Ад пастаяннага змагання з яго маршчыністага твару не зыходзіць выраз неспакою, напружанасці і натхнёнай жывасці.

Вочы ў яго вострыя, пранікаючыя, бародка — клінам, увесь ён тонкі і худы. Нібы верацяном вострым, гатоў ён у любую хвіліну пранізваць думкі вясковых людзей, каб асвятляць іх, каб расейваць павуціну старых забабонаў.

З добрай усмешкай паглядае настаўнік на Янку Гарбача і чакае.

А ў Янкі думкі скачучь з месца на месца, лётаюць, як перапалоханыя авадні. Мітусяцца ў яго галаве крыжыкі, якія ў штодзённым жыцці, у практычнай працы, у адносінах з людзьмі звязвалі яго, злучалі з тысячагоддзем.

Да гэтага часу Янка бачыў толькі карысць ад сваіх крыжыкаў. Толькі вось у гэту хвіліну ён павярнуў аглоблі ў другі бок — і давай у думках шукаць усе нявыгады крыжыкаў, усю несуразнасць сваёй цемнаты.

— Сапраўды магільнік нейкі! — падумаў Янка. Колькі ён папер падпісаў такімі крыжыкамі, не ведаючы, што напісана ў гэтых паперах, а потым прыходзілася церабіць патыліцу, ваяваць, судзіцца і новыя глупоты чыніць. А ўсё дзеля таго, што ён чалавек непісьменны.

— Жыць далей з крыжыкамі нельга! — цвёрда падумаў Янка.

— Трэба над крыжыкамі паставіць крыж! — прагаварыў ён голасна.

— Во, во! — падхапіў гэтыя словы, як самае каштоўнае і дарагое, настаўнік.

Вочы настаўніка засвяціліся радасцю: новая перамога!

— Значыць, будзеш у мяне вучыцца?

— Буду! — цвёрда адказаў Янка і падняў галаву. Ён ажно ў твары змяніўся ад сваёй рашучасці і ў знак згоды з настаўнікам, каб замацаваць гэту справу раз назаўсёды, Янка схваціў левай рукой правую руку настаўніка і са смакам хлопнуў па далоні настаўніка другой рукой сваёй. Ажно водгаласкі расплёткаліся вакол.

Так Янка заўсёды рабіў пры самых важных момантах свайго жыцця, калі цялё прадасць або калі каня памяняе.

Янка аддаў цяпер свае тры крыжыкі за пісьменнасць.

Развітаўшыся з настаўнікам, Янка пайшоў дахаты аднаўлёным, новым чалавекам.

Ён адчуваў сябе як бы пад акном цікавых палацаў, дзе чорныя літары на белай паперы аблягчаюць чалавечае жыццё.

Идучы дахаты, Янка не заўважаў, што робіцца вакол. Яго нешта падымала ўгару, нясло, як пярэньку. Праз колькі часу ён сам будзе газеты чытаць, кніжкі, будзе падпісвацца словамі «Янка Гарбач».

Тут ён прыпомніў свае крыжыкі і давай пальцамі ў паветры зноў вывадзіць іх па старой прывычцы. Але зараз жа ўсхапіўся:

— К ліху крыжыкі!

1925

ФРОСЯ

Хош гаротная, але задзёрыстая была Фрося, гордая. Яе дробная, як гнездо, хатка была старэнькая — на падпорках трыманая. Калі міма праходзіла стада, Фрося пільнавала, каб вялізны буры бугай багатага суседа не пацёрся аб вугал хаты, бо яна пры гэтым ходарам хадзіла і магла разбурыцца. Будкі графскіх сабак былі палацамі побач з Фросінай хатай.

Муж Фросі хадзіў вечна на адрабяткі да кулакоў. Рэдка калі ён што прыносіў дамоў — трэба было адрабляць за пазычаныя зімою харчы: пудок жыта на зацірку, асьміну бульбы. Браў ён зімой жменькі дабра ў розных людзей, а летам адрабляў на цэлыя горы. Ён хадзіў дзень у дзень ад гаспадара да гаспадара выплачваць даўгі сваім потам. Ціхі ён быў чалавек, не пярэчыў ды адрабляў у кулакоў за даўгі ў дзесяцікратным размеры. «Які з цябе работнік, — гаварылі гаспадары. — Вецер свісне, дык упадзеш. Слабун ты! Твае тры дні лічым за адзін». Ціхім ён быў і ў хаце, калі жонка Фрося часам крычала на яго за тое, што ён дамоў ніколі нічога не прыносіць — хоць бы гэтулькі, колькі сарока на хвасце прынесці можа. Крычала на яго Фрося ды супакойвалася.

— А што ж беднаму рабіць? — меркавала яна. — Няхай толькі цяпер заартачыцца, тады зімой ніхто і меркі бульбы не пазычыць. Яшчэ горш стане.

Яна часта пакідала малых дзяцей ды сама хадзіла на падзённую работу.

Улетку ў Фросінай хацінцы бывала горш, чым зімой. Ледзь дачакалася лета, калі Бог-гасподзь накорміць яе сямейку посным шчаўем ці маладой крапівой, грыбам, ягадкай. Але і гэта дабро Бог-гасподзь расціў на графскай зямлі.

І бывалі дні, калі крапіва здавалася дзецям Фросі і яе падсвінку райскім пачастункам, больш смачнай ежай, чым смажаныя курапаткі на графскіх бальных сталах.

І гневалася Фрося на госпада Бога, на графа, на ўсіх багатых людзей.

— Хоць ты на печы сей гэтую крапіву! — скардзілася яна. Замест ежы Фрося апавядала дзецям байку аб тым, як вырасце куст крапівы ў яе хаце, дарасце да столі. Праб’е столь і вырасце да даху. Праб’е дах і вырасце да яснага неба. Праб’е неба і ўрасце пану Богу ў самую бараду. Ад барады ўрасце пану Богу ў самыя вочы. І пан Бог, які заўсёды глядзіць, каб багатым добра жылося ды каб бедны чалавек вечно гараваў на паноў, — аслепне. Тады бедныя людзі будуць жаць з аграмаднага крапіўнага дрэва маладыя галінкі крапівы, будуць гатаваць гэту крапіву з вадою, прыправяць, прысоляць — ды есці, есці...

Фрося не ўяўляла сабе большага шчасця, як есці ўволю крапіву.

У Фросіных дзяцей разам з ростам казачнага куста крапівы зусім не казачна, а па-сапраўднаму рос апетыт. Яны глыталі сліну. Тут жа хрукаў галодны падсвінак. І ён на сваёй мове прасіў крапівы... Крапіва стала для сямейкі найвялікшым шчасцем...

І такая жаласлівасць напала на Фросю, што ёй бясконца плакаць хацелася. Яна душылася слязамі, нібы вострай косткай ад рыбы. Закусвала губы.

— Мама, у цябе кроў з ніжняй губы цячэ! — сказаў маленькі хлопчык.

Дзеці спалохаліся:

— Кроў... кроў...

І высахлі адразу Фросіны слёзы. Загарэліся вочы двума чырвонымі вуголлямі. Сціснуліся рукі ў кулакі. Фрося пачала праклінаць Бога, графа ды ўсіх багатых на свеце людзей такімі страшнымі словамі, ажно дзеці спалохаліся.

— Мама, не злуйся... Нам страшна... Есці не хочам... Мы і гак сытыя...

Малыя трымаліся за яе зрэбную спадніцу. Тут жа хрукаў падсвінак і выкапаў лычком ямку ў хаце. Падлогі ж не было. А іншага месца, дзе лычком пакапацца ў зямлі, падсвінак не меў. Квадрацік зямлі на шэсць аршын у хаце быў усёй Фросінай зямельнай гаспадаркай.

І сама гэта хатка нялёгка ёй дасталася. Ого! Колькі яны нагаваліся тры гады таму назад...

Фросіна сям’я жыла раней у адным з маёнткаў графа Слаўскага, за трыццаць вёрст адгэтуль. Муж служыў парабкам. І вось

аднаго разу муж яе цягаў у графскі свіран вялізныя мяшкі збожжа. Муж падарваўся, ляжаў хворы доўгі час. Такі парабак графу ўжо не быў пагрэбны.

Парабкаўскую сям'ю выгналі ў чыстае поле. Прыйшлося начаваць на дарозе. Фрося прыкрывала сабою маленькіх дзетак, як птушка птушанят. У адным багатым хутары, калі Фрося пайшла да студні набраць вады, злы гаспадар зацкаваў яе сабакамі, абазваў валацугай, зладзейкай. У яго прапала курыца, і гаспадар вінаваціў Фросю, нібы яна ўкрала. Сабакі хутараніна парвалі на ёй вопратку, пакусалі яе. З рук і ног лілася кроў. Усё ж такі яна прынесла дзецям жбанок вады. Яны ж усю ноч прасілі птушынымі галаскамі:

— Мама, піць... піць... піць...

Фрося не звярнула ўвагі на боль ад сабачых укусаў. Толькі праз некалькі дзён, калі Фрося наняла гэту хатку ў аднаго сялянкіна за пяць рублёў на год і начавала з сям'ёю ў «сваёй» хаце, яна ўспомніла і хутараніна і яго сабак.

Ён стаяў чырвоны і рыжавусы на высокім ганку і цкаваў сабакамі:

— На-цю-на! На-цю-на! Кусайце зладзейку, кусайце! Няхай больш курэй не крадзе. А-цю-на! А-цю-на!

Ён пасвістваў, клекатаў гучна языком, і тры рыжыя вялізныя, як ваўкі, сабакі забрахалі на розныя галасы, прыбеглі з-за хлявоў і накінуліся на Фросю. Яна спынілася і трымала жбан вады абедзвюма рукамі, каб не праліць... «Піць, мама, піць...» — нібы чула яна жаласлівыя галаскі родных дзетак-птушанят. Сабакі рвалі на ёй вопратку і пакусалі ногі. Яна не магла бараніцца. У гэты час жбан вады быў ёй даражэй за сваё жыццё...

Хутаранін спакойна назіраў. Сабакі хутка ачухаліся. Перасталі яе чапаць. Яна ўтаропіла ў іх строгія застылыя вочы.

— Цюцькі... Цюцькі... — прагаварыла яна з дакорам. — Як вам, цюцькі, не сорамна...

Сабакі завілялі хвастамі, супакоіліся і, крадучыся, нібы ім сапраўды сорамна стала за свой ганебны ўчынак, уцякалі за хлявы.

— Больш сюды не паказвайся, — прамармытаў гаспадар, — а то галаву расшчаплю!

Яшчэ і цяпер Фрося сніць уночы гэтых сабак і хутараніна, горшага за сваіх сабак.

Гаспадар Фросі, у каго яна наняла хатку за пяць рублёў на год, заворвае барозны вакол хаткі да самых сцен. Няма дзе і цыбулю пасадзіць. Ды што там цыбуля! Каб хаця крапіва была...

І блішчаць Фросіны вочы як ніколі...

— Мама, не злуйся... — шэпчуць дзеці і трымаюцца за яе спадніцу.

Фрося адштурхнула ад сябе дзяцей, схапіла серп, дзіравы мяшок і пабегла з хаты. Здавалася ёй, што яна лёгкая, нібы верабей. Ногі імчалі яе да забароненага шчасця — да «чужога» графскага пустыра, дзе расце маладая смачная крапіва...

— Фрося, куды ты бяжыш? — пыталіся людзі. Яна не адказвала.

Здавалася ёй, што яна вельмі моцная. Захоча — і графскі палац перакуліць дахам уніз. Здавалася ёй, што яна вельмі адважная. Захоча — і плоне ў твар самому вяльможнаму графу Слаўскаму. Урэпіцца ў графскія вусы да вырве ў яго права на жменьку крапівы...

— Фрося! Панскі ляснік круціцца на пустыры. Са стрэльбай. Забіць можа... — папярэджвала суседка.

Фрося не слухала.

Нажала крапівы. Напхала поўны мяшок — ледзь падняць. У той час над ёй грывнулі словы пагрозы:

— Ах ты-ы-ы! Пся коць!

Гэта крычаў графскі ляснік. Ён наступаў на Фросю, узброены стрэльбай, грозны, злосны, з закручанымі па-графску вусамі. Ён быў высокі і тонкі, як жэрдка. Яго вочы сыпалі маланкі, губы пеніліся, вусы тапоршчыліся, а вушы тырчком тырчэлі — ружовыя, празрыстыя і смешныя. Стрэльбай ён размахваў, нібы кіем, над Фросінай галавой.

— Ах ты-ы-ы! Папалася... Во! Нарэшце папалася... Фрося спакойна чакала. Моўчкі зірнула яна на яго ўгару, як на высокую тычку, і паставіла мяшок ззаду сябе, нібы маці, якая бароніць роднае дзіцё ад лютага звера.

Тое, што Фрося літасці не прасіла, не называла яго «панам лесніком» ды нават віду не паказвала, што спалохалася, яго яшчэ горш узлавала. Ляснік закрычаў з усяе сілы тым грозным басам, які ўрэшце пераходзіў у піск і хрып:

— Хустку сарву! Мяшок забяру! Шкадую, што сабак не ўзяў з сабою, шчыра шкадую! А то зацкаваў бы цябе...

Фрося ціха адказала:

— Не баюся тваіх сабак. Я ўжо цкаваная...

Гэта «не баюся» давяло лесніка да самай вышэйшай ступені нечалавечага гневу. Ён затупаў нагамі на адным месцы, аж яміну вытаптаў, твар яго наліўся крывёю, і ён закрычаў на ўвесь голас, ад якога пайшло рэха з усіх бакоў:

— Права не маеш травінку крануць на зямлі яго светласці!
Эх ты-ы-ы!

Фрося зірнула яму глыбока ў вочы, і ляснік заўважыў у яе сініх вачах смехатлівыя іскры.

І па-ранейшаму спакойна яна адказала:

— Каб на галаве яго светласці куст крапівы вырас!

— Што? Што? — запытаўся ляснік. Яму здалася, што недачуў. Ён падставіў далонь да вуха. — Што ты брэхнула?

Фрося засмяялася:

— Я не брэхнула, а сказала: каб на га-ла-ве я-го свет-ласці куст кра-пі-вы вы-рас! Во што я сказала!

Ляснік спалохана адкінуў галаву назад, нібы Фрося плюнула яму ў самы твар, набожна перахрысціўся, потым вылаяўся брыдкім словам і пачаў рваць хустку з галавы Фросі.

Жанчына лёгка падскочыла, урэпілася пальцамі, як абцугамі, у яго вушы і павісла на іх. Ляснік прыгнуўся, прысеў ад болю. Яна пачала ногцамі драпаць лесніковы твар, рваць яго за доўгія вусы.

— Пусці, чорт! Пусці... — пыхцеў, хрыпеў і выў графскі ляснік.

Ледзь вырваўся з яе рук.

— Ах ты-ы-ы! Псяюха! — роў ён немым голасам і давай палохаць яе стрэльбай. У Фросі з'явілася вялікая сіла, успыхнуў страшны гнеў. Вырвала яна стрэльбу з рук лесніка і кінула вобземлю. Потым кінула вобземлю і самога лесніка і давай таптаць па ім нагамі. Пры гэтым яна гуліва пыталася:

— Як табе мае скокі падабаюцца?

Графскі ляснік ляжаў млявы, як на полцы ў лазні пад венакам. Ён прасіў і маліў:

— Фросенька... Міленькая...

— Што, падабаецца?

— Залаценькая... Даражэнькая...

— Бач, які далікатны зрабіўся.

Злосць у Фросі крыху адышла. Яна адпусціла лесніка, памагла яму ўзняцца на ногі. Узваліла на свае плечы мяшок крапівы, узяла леснікову стрэльбу ў рукі, каб ляснік, чаго добрага, не стрэльнуў шротам ёй у спіну, — ды пайшла сабе дамоў...

Доўгі час хварэў ляснік. А як ачуняў, ледзь упрасіў Фросю, каб стрэльбу аддала. За гэта самае ўсё лета ляснік уначы, каб ніхто не бачыў, насіў ёй шчаўе з графскага агарода, агуркі, дзваліяў ягады і грыбы збіраць у пушчы. Ды не толькі ёй, а ўсім жанчынам і дзяўчатам з ваколіцы.

Такую ўмову паставіла Фрося за сваё маўчанне.

Ляснік зрабіўся добрым і мяккім, хоць ты яго да скулы прыкладвай, а ўсё за тое, каб хаця Фрося нікому не гаварыла пра здарэнне на панскім пустыры. Яму сорамна было, што жанчына яго адолела.

Графу Слаўскаму ляснік гаварыў, што ў лесе на яго напаў мядзведзь. Ён падрабязна апавядаў, як мядзведзь у яго вырваў стрэльбу з рук, як ён, ляснік, усунуў мядзведзю руку ў ляпу, схапіў за язык і цягнуў з усіх сіл. Мядзведзь вырваўся з яго рук і ўцёк так хутка, што ён, ляснік, ледзь паспеў падняцца на ногі, схапіць стрэльбу і выстраліць. Але стрэльба, як наўмысна, дала асечку, і мядзведзь уцёк.

Усё гэта графскі ляснік падмацоўваў «шчырымі» вачыма, «імям божым» і «словам гонару».

Граф Слаўскі жмурыў вочы, слухаў, круціў вусы, паглядаў мнагазначна на свой бронзавы бюст, што стаяў побач на падстаўцы з чорнага дубу мастацкай разьбы, падазрона гмыкаў і ківаў галавой. Ён нічога не сказаў, але відаць было, што крыху сумняваецца ва ўсёй гэтай цікаўнай гісторыі з мядзведзем. І ён пацягнуў лесніка за язык, як той — мядзведзя:

— Цікава паглядзець хоць мядзведжыя сляды...

Ляснік збянтэжыўся, але адразу знайшоў адказ:

— Ад яго слядоў і следу не засталася, ваша светласць. Каровы стапталі мядзведжыя сляды, ваша светласць...

Граф зноў кінуў галавой ды ўсміхнуўся. Леснікова казка яму спадабалася. Ён сам займаўся паляваннем і быў аматар на такія выдумкі. Ён узвёў лесніка ў героі, праславіў перад іншымі панамі:

— Жартачкі, мой ляснік, панове, ад мядзведзя голымі рукамі абараніўся... У мяне людзі — ого-го! — І кожны раз апавядаў доўгую захапляючую гісторыю аб тым, як яго ляснік бараніўся ад мядзведзя голымі рукамі, як мядзведзь пакусаў лесніка, а ляснік вырваў мядзведзю язык. «У мяне ж людзі — ого-го!»

Фросіны дзеці зажылі ў тое лета «па-графску» — не адных толькі грыбоў і ягад удоваль мелі. Калі-некалі ім пападаліся і яблычкі з графскага саду. Бо, пасля таго як графскі ляснік увайшоў у вялікую славу за тое, што голымі рукамі абараніўся ад мядзведзя, яму гэта слава была вельмі дорага і прыемна. А слава леснікова, як тая валасінка, знаходзілася ў Фросіных руках. Дзьмухне Фрося губамі — і слава леснікова прападзе, як дым. Вось і прыходзілася часта лесніку змякчаць чым-кольвечы Фросіна сэрца.

І ляснік і Фрося былі задаволены.
 Фросіны дзеці дзіву даваліся:
 — Адкуль, мама, усё гэта бярэцца?
 Фрося смялася:
 — Усё гэта, дзеткі мае, бяру на крапіўным кусце, які вырас ад зямлі да самага неба.
 — А дзе ж ён, гэты крапіўны куст?
 — Я не бачу яго.
 — І я не бачу.
 Фрося пагладзіла дзяцей па галоўках і сур'ёзна сказала:
 — Як станеце вялікімі, тады, дзеткі, угледзіце гэты самы крапіўны куст. А пакуль што — во!
 Яна дала кожнаму па яблыку.

1939

МІНІАЦЮРЫ

Ралля

Яшчэ сярод гушчароў ляжаў закарэлы снег, яшчэ свежыя лужыны лёдам ценькім пакрыліся, але вясна жыватворная ўжо запанавала над вёскай. Цёпла грэла сонейка, і пачалі пукацца маладыя бярозкі. У першы раз пасля доўгай сцюдзёнай зімы выбраўся малады аратай па свой шнур.

Перажагнаўся, яшчэ раз агледзеў новыя ногі і схінуўся над сахой.

Як роўныя доўгія струны ляглі адна за другой чорныя барозны... Запахла свежым тлустым чарназёмам...

Ралля мяккімі грудкамі сваімі заблішчала сярод крушняў, на абшырнай даліне.

Дзе-нідзе бялелі сярод раллі леташнія карэнні траў.

Апусціліся вароны з старога дуба і пачалі зважны агляд раллі.

З крыкам прывалюхалі гусі.

Ажыла ралля...

Заківаўся, зашаптаў высокі дуб... Закалацілася сэрца аратая, абхапіў ён мазолістымі рукамі сваімі абсмалены пень на мяжы, і неяк само вырвалася з грудзей яго:

— Зямелька, матка наша!

Ніжэй апусціўся ён і пацалаваў свежую зямлю.

1913

Замчышча

Зажадалася людзям жыць вальгатней — і давай будаваць высокае замчышча. Чым глыбей капалі зямлю навакол, тым вышэй расло замчышча.

Яно горда падымалася ўверх, усё вышэй і вышэй, нібы хацела надзець сонца на сябе, як карону.

І людзі зверху пачалі кідаць уніз каменні. Прымушаны былі людзі ўнізе жыць у тых глыбокіх ямінах, што самі выкапалі: яны самі адышлі ад сонца да цемры.

Так ішло пакаленне за пакаленнем. Людзі думалі, што гэтак трэба жыць. А калі маладыя хацелі часам лезці наверх, дык старыя пужалі іх — не лезці на пэўную смерць.

А людзі перасталі баяцца смерці і пачалі карабкацца з процьмы. Сыпаліся на іх з вышкі замчышча каменні, каторыя забівалі сотні людзей.

На касцях братоў сваіх людзі падымаліся з процьмы і ўглезелі кавалачак неба і тады толькі даведаліся аб тым, як у іх цёмна...

Пры гэтым замчышча рабілася ўсё ніжэй, бо зрываліся з яго каменні, каб забіваць людзей.

Ішло змаганне за сонца, за шчасце. Шмат лілося крыві.

Ці пабачаць людзі сонца? Ці дойдучь яны да вышыні шчасця?

1920

За праўду

За тое, што чалавек гаварыў праўду, людзі адрэзалі яму язык. Чалавек анямеў. Але ён добра ўсё бачыў і чуў, што рабілі людзі навакол і пасля гэтага, і не даваў ім супакою сваімі крыкамі без слоў аб тых няпраўдах, што яны чынілі.

Людзі выкалалі яму вочы. Чалавек аслеп. Але вушамі сваімі ён добра чуў, дзе што дзеелася і, узяўшы ліру ў рукі, ён ім зайграў песню аб праўдзе, такую адважную і гнеўную песню, што аж людзей страхоцце прабрала.

Людзі адрэзалі чалавеку рукі, каб ён не мог будзіць іх сумлення сваімі песнямі. Але чалавек і пасля гэтага не супакоіўся: Дзе толькі здаралася якое злачынства, ён там стаяў нямым сведкам, паламаным, пакалечаным крыжам, і відам сваім напамінаў ім аб праўдзе.

Людзі забілі чалавека. На яго акрываўлены труп накінулі крушню каменняў. Але кожны раз, як толькі праходзілі каля гэтай крушні, яны ўспаміналі аб гэтым чалавеку і аб праўдзе...

Людзі раскінулі каменні па дзікіх палях, а труп спалілі на агні, каб і знаку ад яго не асталося. Але яны не маглі ўціхамірыць той буры, што чалавек выклікаў у іх душах... Непакой у іх сэрцах рос.

І пракліналі людзі памяць чалавека за тое, што ён сумленне іх чапаў. Праклінаючы яго імя, яны гэтым самым увекавечылі яго змаганне за праўду.

Хто стаіць за праўду, той ніколі згінучь не можа.

1920

У жыццёвым змаганні

Дробенькая мурашка ўзваліла на свае плечы ветачку, у дваццаць разоў большую за сябе. Гэту ветку ёй трэба было з ямінкі занесці ў мурашнік.

Каб чалавек ступіў нагой, дык закрыў бы гэту ямінку з мурашнікам разам. Але мурашцы яна здавалася вялікай процьмай, ад якой галава кружылася і вочы мутнелі. Яна карабкалася па-троху ўверх.

Гэта было ўсё роўна, як бы чалавеку трэба было цягаць на вялікую гару цэлую сасну.

Не дай Бог зляцець уніз з гэткай махінай— можна сабе і карак зламаць, і душою згінучь.

Мурашка трымалася цвёрда, але не вытрывала — здарылася няшчасце, і яна разам з махінай пакацілася ўніз. Яна моцна пабілася, паранілася, наглыталася пылу і, як нежывая, ляжала ў глыбі яміны, прыціснутая веткай. Здаецца, апошнія мінуты яе насталі...

Але праца не цярпела адкладу, пяшчоты і гультайства. Мурашка выбралася як-кольвечы з-пад галінкі, расплюснула вочы, атрэлася і, урэпіўшыся зубамі ў махіну, зноў лезла на гару.

Разоў дваццаць здарылася з ёю тое самае няшчасце. Некалькі яшчэ крокаў, і яна была б на месцы, але дзьмухне ветрык, і яна зноў ляціць, як пылінка, у процьму.

Пот пакрыў яе. Цела было ў крываваых ранах. Яна цяжка дыхала. Але ў вачох гарэў агонь вялікай цярплівасці і ўпартасці. Дух вялікага асілка жыў у яе грудзях.

І вось у дваццаць першы раз пусцілася яна наверх памаленьку, асцярожна, абмінаючы апасныя месцы і няроўнасці на цяжкім шляху. Вочы яе ўпіліся са смагай у даль. Лапкі яе працавалі і працавалі. Бокам скокам, і яна з трыумфам дабралася да мурашніка з патрэбнай галінай.

Яна выпаўніла страшэнна цяжкую працу на агульную карысць свайго племені без ніякага шуму, без ніякіх пахвал, як свой натуральны жыццёвы абавязак.

1920

Квоल्या кветкі

Квоल्या кветкі вясны маёй завялі без пары, і душу маю атуліў халодны туман тугі. Пажарышча майго сэрца знікла, як вядзьмарскі балотны агонь. Белым лебедзем унясліся мае мары, і я перастаў верыць у лепшае жыццё.

Хтосьці пяў пад маім вакном сумную песню глыбокай мінуўшчыны. Нібы птушка за птушкай, нібы зорка за зоркай, лунала мелодыя, і я не мог заснуць. Зажадаў я, каб песня сціхла, каб яна не будзіла маё сэрца, каб яна не гаварыла мне аб нечым лепшым і святлейшым, каб не выклікала ўспамінаў.

Перарвалася песня. Зыкі яе шчэзлі, нібы човен рыбака ў далечы рэчкі. Рабіна шаптала за вакном, галінамі сваімі ў шыбіны б'ючы. Потым ветрык сціх, і настала цішыня. І я ўсё роўна не мог заснуць. Зажадаў я зноў песню паслухаць, зажадаў я зноў лунаць душой над яе мядовымі хвалямі ў поўначы, але яна не паўтаралася. Песня змоўкла. І толькі тады, як яна змоўкла, я зразумеў яе сілу...

1920

Надыходзяць змрокі...

Надыходзяць змрокі. Зарніца над горкай памірае. Цені атуляюць увесь абшар. Над млынам і возерам падымаецца густы туман. Робіцца ціха ў ваколіцы. Нямае ўся зямелька, як бы прыслухоўваецца да няясных зыкаў ночы.

Надыходзяць змрокі. Разам з імі падымаецца і расце мой смутак. Разам з таемнымі зыкамі ночы, разам са стогнам блізкай пушчы ён будзіць маё сэрца.

Нібы пажарышча, месяц вырываецца з-пад хмар. І абраз, выгадаваны ў маёй душы з маленства, устае ва ўсёй красе сваёй. Як хмель мядовы, ён ап'яняе мае думкі.

На палатне маляра я бачыў яго ўсмешку. На белым камені я бачыў яго дзіўна прыгожую постаць. Ён гаварыў мне аб шчасці са струн ліры...

Расце мой смутак, нібы вогнішча рыбакоў ля рэчкі, і душа мая рвецца да малітвы. Яна кажа малітву без слоў. Гэтую малітву кажучь і бярозкі пад ветрам паўночным, і краскі ў расіцы бліскучай, і рэчка між сценамі шопатнага сітніку, і ўвесь Божы свет пад шатамі летняй ночы...

1920

Пад песняй салоўкі

Над сажалкай люстэрнай, між цвітучым вішняком, салоўка пеў. Спала зямелька вясная пад паўночным зьяннем месяца. Зоркі ў небе блішчалі буйныя і бліскучыя.

Спаў і я, толькі сэрца маё не спала. Сэрца марыла аб той, каторая яго запаланіла, каторая іграла на маім сэрцы, як на арфе...

Песні майго сэрца былі вясновыя, сонечныя, як песні салаўя. Свет Божы выглядаў у іх такім харошым і шчыра-радасным, як само сонца. Жыццё ў гэтых песнях малявалася фарбамі кветак. І было яно чыстае, як крынічная вада.

А кончыў салоўка сваю песню, мінула вясна, кончыліся песні майго сэрца — мінула вясна і для яго. А дзяўчынка пайшла ў нябыт, пакінуўшы мне толькі недасціглу мару.

Яшчэ раз прыйдзе вясна, яшчэ раз салоўка запяе, але сэрца маё болей не адклікнецца на гэтыя чары, як раней, бо яго вясна мінула назаўсёды...

1920